

Ethos - Pathos - Logos

Eseuri despre o dialectică ternară

Gheorghe M. Ștefan

Mihaelei

Omul inteligent este cel care contemplă într-însul arhitecturile lumii.

Radu Petrescu
Catalogul mișcărilor mele zilnice. Jurnal 1946-1951 / 1954-1956.

Have we simplified the soul that it is no longer difficult to explain?¹

Allan Bloom
The Closing of the American Mind, 1987.

In how many churches, by how many prophets, tell me, is man made sensible that he is an infinite Soul; that the earth and heavens are passing into his mind; that he is drinking forever the soul of God?²

Ralph Waldo Emerson
The Divinity School Address, 1838.

Deși i se prezisese o carieră religioasă, secolul douășunu dădu cam repede cu oiștea credinței în gard.

Mircea Dinescu
Gândul, 12 decembrie 2005.

¹ “Am simplificat oare sufletul într-atât încât poate căpăta o explicație simplă?”

² “Spune-mi, în câte biserici, de către câți profeți, este omul făcut sensibil asupra faptului că el este un Suflet infinit, că pământul și cerurile trec prin mintea sa, că el se adapă pentru totdeauna din sufletul lui Dumnezeu.”

Preambul

*In spite of our proud domination of nature, we are still her victims, for we have not even learned to control our own nature. ...Man today is painfully aware of the fact that neither his great religions nor his various philosophies seems to provide him with those powerful animating ideas that would give him the security he needs in face of the present conditions of the world.*³

Carl G. Jung
Man and His Symbols, 1964

Omul a devenit prea puternic pentru a se mai putea ignora. Iar lumea în care s-a scufundat, pe măsură ce și-a construit-o, împrumută deja prea mult din propria-i nesăbuiță. Cum altfel putem interpreta coexistența următoarelor două liste de evenimente în istoria recentă? Pe de o parte: *teoria relativității, mecanica cuantică, tehnologia informației, Armstrong pe Lună, proiectul genomului uman*, iar pe de altă parte: *Gulag, Auschwitz, Hiroshima, Rwanda, 9/11*. Pe cât de abilă, pe atât de puțin înțeleaptă se dovedește **ființa umană**, izolată de plenitudinea **existenței** prin **lumea** crescută ca o carapace ce protejează, dar și deconectează totdeodată. Numai așa ar putea fi explicată discrepanța dintre abilitatea cu care omul înțelege sau stăpânește lumea exterioară imediată și incapacitatea, notorie deja, de a se înțelege pe sine sau de a contempla existența în unitatea ei profundă. Abilitatea omului vine de la lumea sa, care-l protejează, iar incapacitatea de la aceeași lume care-l deconectează. *Eseurile ce urmează caută calea care poate proteja fără să deconecteze.*

Multe rele par a porni de la imaginea trunchiată, total nepotrivită, pe care omul și-a făcut-o despre mintea, conștiința și conștiința sa. Fenomenele mentale nu sunt privite ca integrate existențial, ele sunt prea puternic **disociate** de plenitudinea fenomenală a existenței. Existența unei evidente **distincții** nu justifică disocierea excesivă. Cultura occidentală este prea puternic marcată de, ceea ce ar putea fi numită, o *disociere noetică*, prin care izolează cunoașterea asupra celor legate de minte departe de tot restul procesului de cunoaștere. În acest context, nu puțini sunt cei ce cred că neputința de a unifica teoriile care descriu separat diferite niveluri ale existenței este datorată incapacității noastre de a concepe o imagine (numai eventual teoretică) asupra conștiinței în același “loc” unde dezvoltăm mecanica cuantică și relativitatea generală.

³ *În ciuda mândriei cu care dominăm natura, suntem încă victimele ei, pentru că nu am învățat nici măcar cum să ne controlăm propria natură. ... Omul zilelor noastre are conștiința acută a faptului că nici marile sale religii, nici variatele sale filosofii nu-i oferă acele idei puternice care să-i asigure securitatea de care are nevoie pentru a face față condițiilor lumii prezente.*

Confuziile referitoare la mintea care cunoaște pornesc și de la faptul că ea pare a juca un rol mult mai complex decât cel pe care am fost în stare să-l conștientizăm și să-l practicăm curent. Pendulăm între o viziune ce consideră conștiința drept “*a fascinating but elusive phenomenon*”⁴ și convingerea că mintea și creierele umane “*are syntactic engines that can mimic the competence of semantic engines*”⁵, incapabili să ne asumăm opțiunile integrative care nu eludează nimic din complexitatea în același timp misterioasă, fascinantă și rațional abordabilă a noeticității existenței manifestă la nivelul mentalului uman.

Abordarea **disociativă**, care vede mintea și comportamentul ei când drept un *fenomen*, când drept o *mașină*, atentează la o unitate fără de care cunoașterea nu este posibilă. La această netă disociere se adaugă **ignorarea** faptului că omul este, poate, cea mai *imprevizibilă* parte a existenței prin efectele diferitelor nivele pe care conștiința lui se manifestă. Astfel, ignoranța și disocierea au **dezintegrat** parțial omul din existență prin limitarea înțelesurilor și fenomenelor la care are acces pe calea cunoașterii și experienței nemijlocite.

Realitatea noetică consensuală s-a impus în detrimentul celei non-consensuale sau trans-consensuale. Ne consumăm prea mult în limitele celor ce pot fi accesate numai formal-structural: construcțiile matematice, dezvoltările teoretice, reglementările instituționale, stereotipurile “culturale”, mimetismele financiare, Individualitatea, non-consensual construibilă, pălește, iar trans-consensualitatea integrativă nu-și mai găsește rostul.

Treptat, în partea occidentală a lumii, existența nu ne-a mai apărut decât sub forma rudimentară a unei structuri *ierarhizate*⁶. Într-o abordare limitată existența chiar așa se manifestă, atunci când, din considerente pragmatice, ne mulțumim cu o imagine aproximativă. Dar dificultatea cu care ne confruntăm acum, după câteva secole, în care am practicat eficient un raționalism exclusiv, și câteva milenii de disocieri conștient asumate, este incapacitatea de a susține un comportament uman **integrat** existențial. Cum altfel am putea explica coexistența în același interval istoric a lui Einstein, Jung, Turing, Wittgenstein, ... cu Stalin, Hitler, Pol Pot, Bin Laden, ... ? Cum ne explicăm faptul că avem un control foarte avansat asupra unor tehnologii de vârf, sau o înțelegere foarte aprofundată a unor domenii ale realității fizice, dar nu pricepem mai nimic din fenomenul cu care suntem cel mai intim conectați: conștiința umană? Cum a putut fi Holocaustul posibil într-un spațiu în care se interpreta și consuma pasionat muzica lui Bach sau se recitau pătimiș poemele lui Hölderlin? Nu cumva raționalismul se dovedește trunchiant și inutil în varianta ce-l practică exclusiv, iar disocierile prea net exercitate devin frustrante și dăunătoare?

Omul dezintegrat nu înțelege lumea pe care a creat-o, nu se înțelege pe sine și nu mai este capabil să se articuleze mental la plenitudinea existenței. Poate este nevoie de un nou început, bazat pe un alt mod de a armoniza înțelesurile existenței, cu modurile ei și ale omului de a se manifesta. Acest nou început, pentru a fi autentic, trebuie să pornească firesc, ca o vibrație, care, pentru a fi pură, trebuie să fi existat fără-de-nceput.

⁴ “*un fenomen fascinant dar eluziv*” [Sutherland ‘89]

⁵ “*sunt mașini sintactice care pot mima competența mașinilor semantice*” [Dennett ‘98]

⁶ În partea extrem orientală a lumii s-a dezvoltat, simultan, dar izolat, o viziune *holistică* de care Occidentul va începe să beneficieze, eventual, numai ca o consecință a globalizării lumii.

Vibrația autentică, fără-nceput, pe care ne putem baza încercarea de reintegrare existențială, este dată de dorința de a înțelege sau acționa stărnită, în fiecare dintre noi, de fluxul neîntrerupt al preocupărilor și evenimentelor curente. Pornim de la *fluctuațiile* la care ne supun micile eșecuri sau victorii cotidiene, prin care vom încerca să depășim agitația sterilă sau încremenirea în care ne-ar menține *rutina* sau *extazul*.

Extazul și rutina perturbate de fluctuații: două stări limită - extazul și rutina - în care nu putem ajunge pentru că ceva esențial - fluctuația existențială - se opune. Suntem atât de obsedați de aceste extreme de neatins încât nu sesizăm evidența întrupată în jocul spontaneității care ne menține în normalitate. Eseurile ce urmează vorbesc despre preeminența inefabilului și despre iluzia celor pe care credem că le stăpânim.

Ne-am structurat discursul, atitudinile și acțiunea pornind de la dualități ireconciliabile, ignorând medierea integratoare pe care ar putea-o reprezenta un al treilea termen. Între individ și comunitate poate exista comuniunea, între mister și claritate poate exista expresivitatea, revelația și explicația nu exclud imaginația, fenomenele și structurile presupun haosul, sincronicitatea și cauzalitatea nu exclud spontaneitatea, unitatea și uniformitatea devin mai pregnante în prezența unicității Rațiunea omului și spiritualitatea sa, față în față, par ireconciliabile, pentru că în prezența imaginarului să nu se mai opună una alteia, “comunicând” și “punând împreună” ceea ce părea a fi incompatibil.

Unitatea s-ar putea obține prin triadicitatea care reconciliază intransigența dualității. Gândirea duală nu este numai simplă, ea este și disociativă. Ea separă mai mult decât simplifică și prin aceasta complică inutil lucrurile. Adăugând un al treilea termen, reușim o simplificare care ne apropie de complexitatea reală a lucrurilor. Într-adevăr, lumea este mai complexă decât o prezintă diferitele dualisme, dar este mai simplu să nu ignori adevărata complexitate a lucrurilor oricât este aceasta de mare.

N-am păcălit de prea multe ori încercând să înțelegem lumea pornind de la teorii elegante prin simplitatea cu care sunt fundamentate. Într-un târziu, Einstein ne atrage atenția asupra faptului că “*totul trebuie făcut cât se poate de simplu, dar nu mai simplu*”⁷, fără ca noi să urmăm îndeajuns îndemnul final: “*dar nu mai simplu*”. Merită să încercăm o abordare care să presupună un *start* mai complex. Poate *calea* va fi mai simplă.

“Eleganța” logicii, spre exemplu, provine din *simplitatea*⁸ ei. Este fascinantă abilitatea logicii de a se structura pornind numai de la manipularea a două valori: *adevăratul* și *falsul*. Cât de mult se poate construi cu aceste două valori! Atât de mult, încât nu mai observăm că ceea ce rămâne în afara acestei construcții este incomparabil mai cuprinzător și mai complex.

Logica a impus binaritatea atitudinii față de realitate. Dar realitatea nu este logică și cu atât mai puțin binară. Ea nu este *așa* sau *așa*.

Înțelegerea autentică, dincolo de limitele inerente ale abordării elegante și simple, mediată de logică, ne pune într-o anumită relație cu *noi înșine*, cu *lumea* în care ne manifestăm direct și cu *existența* în totalitatea ei. Îndoielile care ne apropie de înțelegere se

⁷ Formularea este parafrazarea compactată, curent folosită a următorului pasaj: “*It is the grand object of all theory to make these irreducible elements as simple and as few in number as possible, without having to renounce the adequate representation of any empirical content whatever.*” Extras din conferința “On the Method of Theoretical Physics” ținută de Einstein în vara anului 1933 la Oxford ([Einstein ‘54], pag. 272).

⁸ Prin caracterul ei ireversibil (concluzia nu conține toată informația din premise, care, astfel, nu mai pot fi reconstituite pornind, invers, de la concluzie) logica simplifică și prin ascundere. Orice discurs supus rigorilor desfășurării logice va limpezi prin pierdere de informație.

manifestă în același timp față de punctul pe care-l reprezentăm, față de lume ca vecinătate finită și față de plenitudinea existenței.

Limbajul natural - un instrument mult mai flexibil și mai puternic decât logica -, ca principal și dominant “ambasador” al intenționalității demersurilor noastre, se manifestă în cel puțin trei moduri net distincte. Le ilustrăm, pe rând, prin următoarele exemple limită:

*Atâta liniște-i în jur de-mi pare că aud
Cum se izbesc de geamuri razele de lună.*

*

*A monk asked Joshu, “What would you say when I come to you with nothing?”
Joshu said, “Fling it down to the ground.”
Protested the monk, “I said that I had nothing; what shall I let go?”
“If so, carry it away,” was the retort of Joshu.⁹*

*

*Într-un triunghi dreptunghic, pătratul ipotenuzei este egal cu suma pătratelor
catetelor.*

Exemplele anterioare arată că discursul în limbaj natural poate, pe rând, evoca, mânuit de Lucian Blaga, *sugera* în lumea Zen-ului, sau *aserta* la școala lui Pitagora. **Sugerăm**, prin aceasta, că omul se poate cupla la plenitudinea și profunzimile existenței, își poate manifesta spontaneitatea intenționalității sau se poate supune rigorilor rațiunii. Problema fundamentală constă în găsirea unui bun echilibru între toate aceste modalități, în funcție de locul, timpul și scopul făptuirii.

De prea multe ori probata incapacitate a omului de a se înțelege pe sine l-a determinat, în diferite momente ale evoluției sale istorice, să atenteze la ceea ce, în mod eronat, credea că nu trebuie să-i aparțină. Două dintre aceste nefericite momente, în care disocierea și ignoranța și-au spus cuvântul, sunt surprinse de Aldous Huxley.

*Creștinismul ne-a salvăcit sufletul, iar acum știința ne salvățește și intelectul.
... Creștinii, care nu erau în toate mințile, învățau pe oameni că trebuie să scape
de jumătate din ființa lor, aruncând-o la lada de gunoi. Iar astăzi oamenii de
știință și de afaceri ne spun că trebuie să ne lepădăm și de jumătatea pe care ne-
au lăsat-o creștinii. ...Prefer să fiu viu, complet viu. E timpul să aibă loc o revoltă
în favoarea vieții și a ființei întregi.¹⁰*

Norocul nostru dintotdeauna stă în nereușitele omului ori de câte ori acțiunile sale sunt prea clar și incisiv definite. Nu ne manifestăm numai pe cele două dimensiuni sugerate de Huxley, nu suntem formați numai din două “jumătați” - una **rațională** și una **spirituală** -, mai avem cel puțin o abilitate esențială pe care ne bazăm supraviețuirea.

⁹ Joshu a fost întrebat de un călugăr, “Ce ai zice să vin la tine cu mâna goală ?”
Joshu i-a zis, “Lasă-l jos aci. ”

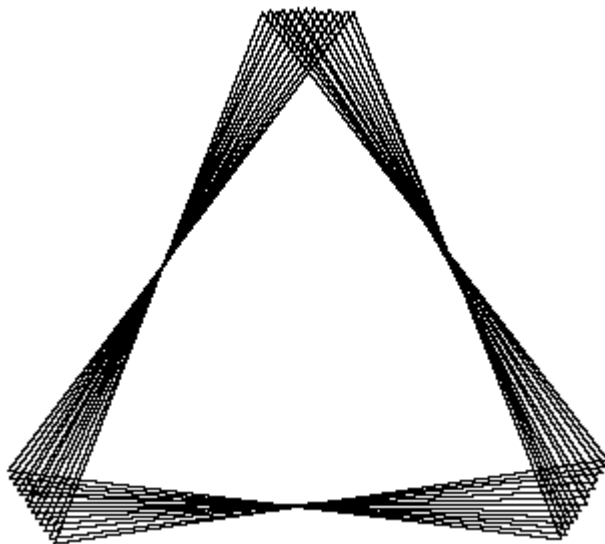
Călugărul a protestat, “Am zis că nu am adus nimic; ce să las?”

“Dacă-i așa, ia-l și du-te,” a fost reacția lui Joshu. (Un “episod” Zen citat în [Suzuki ‘64] la pag. 54.)

¹⁰ [Huxley ‘28] (p. 128 și p. 147)

Aceasta este **spontaneitatea imaginarului**, care ne va salva întotdeauna de propriile noastre excese. **Opoziția binară spiritual - rațional** se poate transforma în **unitatea triadică** a spiritualității, imaginarului și rațiunii, ca reflex al unei unități ubicue, ce corespunde tuturor nivelurilor sau, mai bine zis, cotloanelor existenței.

Unitatea triadică a existenței, se reproduce în același tip de unitate la nivelul *lumii* și se reflectă totodată în unitatea *omului*. Formele multiple ale unității triadice nu sunt decât manifestări aproximativ identice ale oricăreia dintre ele. Rostul discuției a 16 triade, în această carte, este dat tocmai de semnificativa ușoară neidentitate a acestor multiple fațete. “Triunghiul” pe care-l formează fiecare triadă nu se poate “suprapune” peste cel al alteia. Putem vorbi de un fin “vibrato” atemporal al triadelor, prin care este justificată multiplicitatea lor. Avem în minte imaginea unui triunghi care vibrează în jurul unei poziții de echilibru, devenind un triunghi mai pregnant, la fel cum un sunet “vibrat” capătă “contur”. Astfel, prin cele 16 ipostaze propuse, încercăm să *conturăm*, informal și nesistematic, unitatea triadică a existenței.

Pregnanța triunghiului “vibrat”.

Orice triadă am analiza, o vom găsi fundamental conectată la toate celelalte, mărturisind despre o **unitate arhitecturală** ce nu mai poate fi ignorată. Demersul ce urmează va considera numai *interfața arhitecturală* pe care orice domeniu real o prezintă către intervalul ce-l separă de rest. Este locul unei competențe nespecifice, ce încearcă să fie totuși nesuperficială, tocmai pentru că suprafața lucrurilor, interpretată arhitectural, poate dezvălui lucruri esențiale fără a pune în joc detaliile pe care numai specialiștii le controlează. **Dezintegrării** realizate, pe rând sau simultan, pe o cale justificată rațional, indusă spiritual, sau impusă de jocul spontan al liberului arbitru, dorim să-i opunem, folosind o abordare arhitecturală, **integrarea** pe care o vedem posibilă, eventual, prin acceptarea unității triadice.

Unitatea și plenitudinea existenței este fundamentul integrării pe care o sprijinim prin eseurile ce urmează. Ne încadrăm, astfel, într-un proces ce ia continuu amploare. Nu vom face decât să oferim un argument în plus, într-o dezbatere deschisă, pentru o viziune integrală ce va trebui să substituie treptat starea de dezintegrare în care lumea se complăce, sfidând existența și împotrivindu-se omului.

Mentalul cititorului, expus timpurilor răvășite pe care le generăm prin nesăbuința noastră, pare tot mai deschis “intra-experimentelor” ce-l pun în discuție. Poate de aceea textele ce urmează presupun participarea la care Moshe Idel se referă când spune că:

*Cititorul modern citește uneori și pentru a se exprima pe sine.*¹¹

*

Un prim eseu se va referi la cele trei reflexe mentale fundamentale pe care omul le exersează, proiectându-le, în același timp, și asupra lumii sale și asupra existenței. Cele trei părți ale volumului aplică nesistematic **dialectica ternară** rezultată, pentru a caracteriza manifestări ale existenței, ale omului și ale lumii omului. Modul fragmentar în care este dezvăluit mecanismul *unității triadice* (sau al *dialecticii ternare*) ține de esența sa nonformală. “Firul” acestei cărți, în măsura în care el există, este desfășurat pe un traseu labirintic. El se constituie în acea realitatea esențială care “leagă” o închidere artificială cu o deschidere nelimitată, ambele la fel de iluzorii.

*Certainly, to make a bold declaration from my heart, if I myself were to be writing something at this supreme level of authority I would chose to write so that my words would sound out with whatever diverse truth in these matters each reader was able to grasp, rather than to give a quite explicit statement of a single true view of this question in such a way as to exclude other views - provided there was no false doctrine to offend me.*¹²

Augustin
Confessions

¹¹ [Idel ‘04], p. 150.

¹² “Declar din toata inima, că dacă ar fi să scriu ceva la nivelul unei autorități supreme, aş prefera să scriu astfel încât din cuvintele mele fiecare cititor să extragă adevărurile ce i se potrivesc, în loc de a scrie astfel încât să impun explicit un gând unic, care exclude alte puncte de vedere - cu condiția ca astfel să nu apară doctrine false pe care să nu le pot accepta.” ([Augustin “91], XII, 31)

CUPRINS

Spiritual - Imaginar - Rațional

TRIADE ALE EXISTENȚEI

Fenomen - Haos - Structură

Întru - Din - În

Unitate - Unicitate - Uniformitate

Nonlocalitate - Incertitudine - Complementaritate

Informație - Timp - Formă

TRIADE ALE OMULUI

Homo sapiens - Homo ludens - Homo faber

Ethos - Pathos - Logos

Revelație - Sugestie - Explicație

Contemplare - Interpretare - Înțelegere

Bach - Mozart - Händel

TRIADE ALE LUMII

Educație - Antrenare - Instruire

Simbol - Imagine – Semn

Elitism - Centralism - Democrație

ONG - Corporație - Stat

Mister - Fascinație - Secret

Epilog

Referințe

Spiritual - Imaginar - Rațional

*The Buddhist cosmos consists of three realms of existence - the desire realm, the form realm, and the formless realm - the last being progressively subtler states of existence.*¹³

Dalai Lama
The Universe in a Single Atom, 2005.

Suntem ființe întrebătoare. Mai mult, obișnuim să punem cel puțin trei feluri de întrebări. La unele dintre întrebările noastre se poate răspunde prin “*este adevărat*” sau prin “*nu este adevărat*”. Altele pot primi răspunsuri de genul “*are valoare*” sau “*este fără valoare*”. Deseori răspunsurile pot fi de forma “*este bun*” sau “*este rău*”. Dar de cele mai multe ori un răspuns adecvat este o combinație în care cele trei tipuri de răspunsuri apar cu ponderi diferite. Astfel, întrebările omului își pot găsi rezolvarea într-un spațiu cu trei coordonate ce acoperă “distanțele” dintre:

adevărat - fals
valoare - nonvaloare
bine - rău

Să numim *moduri interogative fundamentale* aceste trei moduri de a întreba ale omului. Aproape nici o întrebare reală nu vrea să discearnă exclusiv pe una din coordonate, dar este în natura noastră obstinția de a încerca răspunsuri ce se așază cât mai ferm pe una dintre aceste axe.¹⁴ O facem mai ales atunci când încrâncenări *rele* sunt *pătimăș* susținute de o *rațiune* oarbă.

Nu orice poate fi *adevărat* sau *fals* și nicicum altfel. Unele lucruri pot fi tratate cu indiferență dintr-o perspectivă *axiologică*. De multe ori alternativa *bine-rău* este prea tranșantă.

Spre exemplu, o propoziție matematică nu poate fi bună sau rea. Ea poate fi uneori sau unora utilă. Dar cu siguranță este foarte important să știm dacă este adevărată sau falsă.

Pe de altă parte, un cvartet de Mozart nu poate fi adevărat sau fals. El poate fi acceptat ca valoros sau nevaloros în funcție de spațiul cultural în care întrebarea despre el se pune, și întotdeauna interpretarea lui va fi dincolo de bine sau de rău.

¹³ *Cosmosul budist are trei tărâmurii existențiale – tărâmul dorinței, tărâmul formei, și tărâmul neformelor – ultimul ajungând să fie cel mai subtil.*

¹⁴ Un sentiment similar este evident la Andrei Pleșu: “*Etica se blochează în “bine și rău”, logica se blochează în “adevărat și fals”, credința se blochează în “om păcătos - Dumnezeu ascuns” ș.a.m.d. Asupra întregii gândiri europene planează, de aceea, riscul unei monotonii ucigătoare: obiect-subiect, materie-spirit, imanent-transcendent, real-ideal, un fel de tic-tac exasperant, o cadență soporifică, atomniveatoare.*” ([Pleșu ‘03] pag. 255.)

A lua viața unei ființe umane este întotdeauna o faptă rea, chiar dacă în anumite contexte culturale există cutume care cer sacrificiul uman, sau dacă în cazul anumitor ființe există rațiuni suficiente pentru a fi suprimate.

O faptă bună sau rea este foarte greu *discernabilă* pentru că avem deseori tendința de a o *evalua* într-un context (cultural) limitat, drept valoroasă sau nevaloroasă, sau de a o supune *deciziei* ce distinge, într-un context (formal-structural) simplificat, între adevărat sau fals. Atunci când ni se cere să ne pronunțăm asupra binelui alunecăm foarte ușor în considerații valorice sau cădem în capcana mecanismelor raționale care separă adevăratul de fals. Pentru a putea discerne între bine și rău trebuie să fim liberi de orice limitare și de orice tentație de a simplifica.

Pura distincție dintre bine și rău nu se poate referi decât la o realitate pe care o acceptăm complet conectată la existența plenară: este vorba despre un *fenomen*. Valoarea presupune o **delimitare** contextuală, iar adevărul se referă la reprezentări **simplificate** sau construcții simple. Drept consecință, cele trei moduri de a întreba ale omului *coexistă* cu trei moduri ale existenței de a se raporta la om:

- existența ca **fenomen** (ce *este* pur și simplu, nerestricționată de nici o delimitare “spațială”, reprezentatională sau constructivă) în care se poate *discerne* între bine și rău
- existența ca proces **spontan** local, în timp sau spațiu (ca proces fundamental ce se *petrece* în existență), proces ce poate fi supus *evaluării*
- existența ca **ordine** structural-formală (*starea* în care existența poposește temporar în devenirea ei spontană), ordine ce permite spațiul unde poate fi *decis* adevărul.

Binele sau răul nu este discernabil decât în raport cu plenitudinea fenomenală a existenței, atunci când acest lucru este posibil. Valoarea unui gest spontan, atunci când ea poate fi decisă, depinde strict de contextul (cultural) în care acesta s-a produs. Adevărul sau falsul se pot *eventual* decide numai referitor la structurile și formele ce se supun unei ordini.

Complexitatea și măreția ființei umane este dată tocmai de capacitatea ei de a **discerne, evalua și decide**. Dar, în egală măsură, în lumea contemporană, simplitatea și micimea aceleiași ființe umane se manifestă prin tendința ei de a-și exercita nepotrivit aceste abilități.

Răspunsurile pe care omul contemporan încearcă să le dea întrebărilor cu care se confruntă nu sunt numai greșite în majoritatea cazurilor, ele sunt complet nepotrivite. Și aceasta pentru că nu ne este limpede care sunt limitele în care se decide adevărul, care sunt limitele în care se evaluează valoarea sau se discerne binele de rău.

În realitate, *limitele* adevărului sunt riguros delimitate teoretic. Mai puțin limpezi sunt limitele legate de posibilitatea deciziei axiologice sau etice. Dar ele sunt la fel de limitate în afară de un număr minim de situații în care valoarea și binele sunt limpezi. Așa cum adevărul pur este decidabil într-o infimă parte a formelor și structurilor, tot așa și valoarea pură sau binele necondiționat sunt cazuri rarissime. Paradoxurile logico-matematice (ce culminează cu teorema lui Gödel, dar mai ales cu soluția definitivă oferită de Turing), crizele axiologice sau debusolarea etică sunt efecte ale încercării de a răspunde numai unor întrebări care presupun *exclusiv* un singur mod de a întreba. Demersul uman este *limitat* numai atunci când se menține cu înrâncenare în limitele prea stricte ale unui

singur mod fundamental de a interoga. Dacă vom căuta numai răspunsuri de tip **sau/sau** trebuie să ne așteptăm și la impasuri fundamentale, care lasă întrebările fără răspunsuri, oferă soluții (culturale) derutante sau ne blochează în atitudini (“spirituale”) fără ieșire.

Din încercarea de a *decide* adevărul afirmației unei persoane care spune “eu mint”, am învățat, nu tocmai ușor, că demersul nostru strict rațional este uneori nepotrivit. Dacă, în schimb, vom încerca *evalua* gestul unei persoane despre care vorbim, atunci vom putea face o mulțime de comentarii interesante (“are imaginație domnu’!”, “atenție, ne provoacă!”, “ce glumă bună!” ...). Mergând mai departe, poate că este exagerată tendința de a *discerne* rele sau bune intenții la aceeași persoană. Din perspectiva celor două milenii și jumătate de când, la supărare, cretanul Epimenide a răbufnit “*toți cretanii sunt mincinoși*”, putem, într-adevăr, *evalua* evenimentul ca fiind “astral”. Vom fi în stare să fructificăm vreodată energia încrâncenării cu care ne-am străduit în zadar să *decidem*?

Cum ne poziționăm în raport cu decizia lui Churchill de a nu avertiza orașul Coventry asupra unui iminent atac aerian german? Justificarea dată a fost păstrarea unui secret militar, iar prețul plătit a fost moartea unui număr mare de civili. Putem oare *evalua* decizia lui Churchill? Imposibil! Putem numai *discerne* răul pe care l-a făcut, pentru că a condus direct la moartea unor oameni. Dar axiologic, suntem blocați. Nu putem pune în cumpănă niște vieți pierdute cu alte vieți salvate, indiferent cât de multe sunt într-o categorie sau alta, pentru simplul motiv că numărarea în acest caz este lipsită de sens.

Alteori nici etic nu putem *discerne*, chiar atunci când simțim că trebuie să o facem. Este imposibil, spre exemplu, să discernem tehnologiile bune de cele rele. Tehnologiile pot fi riguros *evaluate*, în funcție de contextul în care sunt folosite, drept utile sau inutile. Uneori putem *decide* asupra performanțelor lor, și apoi vom utiliza rezultatul obținut în cadrul evaluării. Dar cum vom putea *discerne* în cazul tehnologiei extragerii și prelucrării metalelor, care a permis omului să construiască și pluguri și săbii, ajutându-l să supraviețuiască, dar și să ucidă. Tehnologia metalelor nu este nici bună nici rea.

De regulă, se manifestă bunul instinct al omului de a pune întrebările potrivite în contextul potrivit. Avem întotdeauna de câștigat atunci când, ca ființe întrebătoare, încercăm să *decidem* numai acolo unde ordinea este posibilă, să *evaluăm* numai acolo unde restricțiile contextuale ne forțează, sau să *discernem* numai atunci și acolo unde plenitudinea existenței este “prezentă”. Astfel, în raport cu structurile, omul se poziționează (greu de spus cum) în așa fel încât să fie confruntat, mai întotdeauna, numai cu situații în care adevărul poate fi decis.¹⁵ Poate că și în cazul valorilor sau fenomenelor o face la fel, dar numai în “momentele astrale” ale istoriei sale.

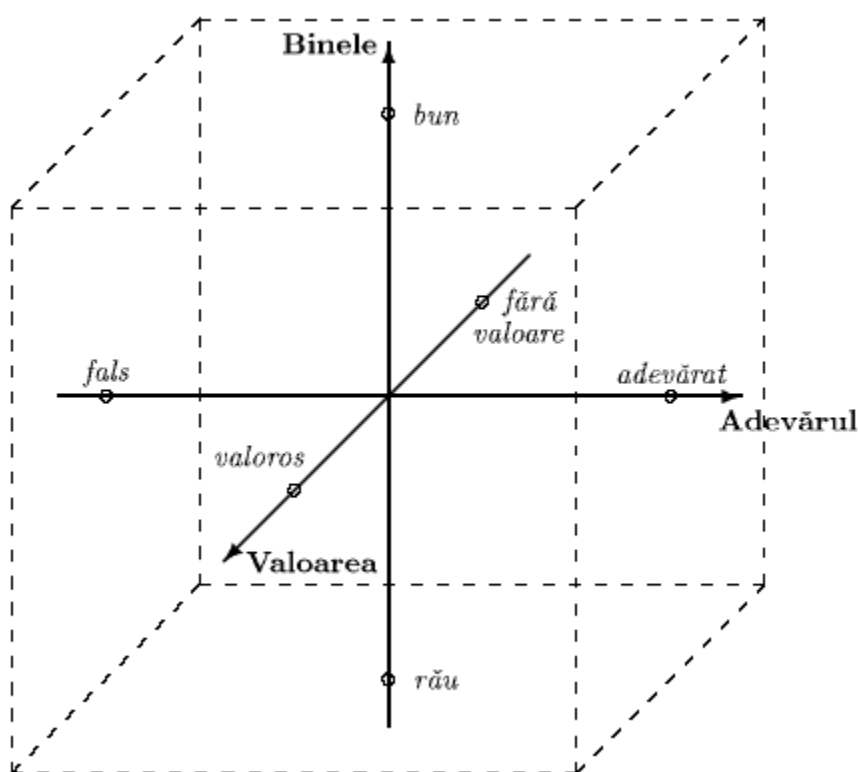
*

Omul este, totuși, mai mult decât o ființă *întrebătoare*, el este și o ființă **jucăușă**. El își joacă ființarea într-o lume a sa, pe care încearcă de milenii să o delimiteze față de existență. Wittgenstein vorbea în *Philosophical Investigations* despre *jocuri de limbaj*, despre jocuri în care cuvintele sunt numai niște instrumente cu funcții ce depind de context. Omul de știință și teologul pot folosi aceleași cuvinte, dar, pentru că joacă jocuri diferite, înțelesurile puse în joc vor fi diferite. Spațiul în care diverse jocuri se joacă este

¹⁵ Zdrobitoarea majoritate a construcțiilor formal-structurale sunt indecidabile atunci când investigăm adevărul lor și, cu toata acestea, ființele umane se pun aproape întotdeauna în avantajoasă poziție de a se confrunța numai cu forme și structuri decedabile.

caracterizabil prin cele trei moduri interogative fundamentale pe care le-am enunțat anterior. În figura ce urmează am folosit sugestia pe care o oferă un spațiu tridimensional pentru o realitate caracterizabilă prin trei moduri distincte de manifestare.¹⁶ (Atenție! Nu este vorba despre un spațiu cartezian. Reprezentarea din figură nu este una geometrică, formală sau structurală. Trebuie acceptată numai ca o sugestie ce mizează pe instrucția noastră într-ale matematicii.)

Oricărui joc îi corespunde un “volum” în spațiul generat de modurile fundamentale de a întreba. Foarte puține dintre jocurile reale au asociate “segmente” pe una dintre axe. Poate nici unul. Dar, aproape întotdeauna ne iluzionăm că jucăm jocuri ferm ancorate de una dintre axe. De aici și neliniștile noastre dintotdeauna. Nu știm ce jocuri jucăm de fapt și nici ce fel de răspunsuri își pot găsi întrebările noastre.

“Spațiul cubic” al jocurilor de limbaj.

Se întâmplă de atâtea ori să nu fim conștienți de locul în care este plasat jocul ce-l jucăm! Un joc preponderent cultural, spre exemplu, jucat cu conștiința că este mai mult decât un joc centrat pe axa valorii reprezintă o confuzie devastatoare. Într-adevăr, a

¹⁶ În *Tractatus Logico-Philosophicus* Wittgenstein își desfășoară discursul numai pe “axa” **Adevărat**, acolo unde propozițiile etice sau metafizice sunt lipsite de înțeles. În *Philosophical Investigations* el “iese” în “spațiul” conturat de modurile fundamentale, într-un spațiu în care înțelesurile pot fi, cu diverse ponderi, sintactice, semnificative sau cu sens.

considera că ceea ce este *valoros* pentru mine trebuie să reprezinte *adevărul* tuturor și este *bun* pentru toți, a generat, dar mai ales a “justificat”, de prea multe ori conflictele esențiale ale lumii în care trăim. Atunci când o ideologie (politică, economică sau religioasă) este considerată deținătoarea “adevărului” ea “trebuie” aplicată tuturor drept “bună”, indiferent de prețul plătit pentru aceasta. Totalitarismele de toate soiurile și-au găsit “justificarea” propagandistică extrapolând agresiv jocuri, justificabile și inofensiv jucate numai în limitele convenției ce le fundamenta.

Valorile naționale pot sprijini, în limite istoric justificate, politica unui stat, dar nu o pot fundamenta, pentru că politica unui stat trebuie bazată pe o construcție rațională, ce garantează ordinea și coerența. Miturile religioase pot ajuta uneori punerea în practică a unei construcții sociale raționale și coerente, dar nu o pot fundamenta. Principiile economice nu pot fi ignorate într-o construcție politică rațională, dar ele nu pot fundamenta această construcție. Nazismul, comunismul, fundamentalismele religioase sau consumismul sunt în egală măsură jocuri culturale, extrapolate excesiv în detrimentul statului ca joc preponderent rațional.

O “sferă”, acoperitor inclusă și bine centrată, în “spațiul cubic” al jocurilor de limbaj reprezintă o zonă sigură, în care pot fi jucate jocuri oricât de complexe. În această zonă, a echilibrului dintre discernământ, evaluare și decizie, există mari șanse întru promovarea binelui, valorii și adevărului.

*

Dar, ființa *jucăușă* și *întrebătoare* este, în același timp, și **prudentă**. Ființa prudentă se întreabă continuu: cum trebuie să-și *organizeze* “jocurile” astfel încât să-i fie *bine* fără a renunța la niciuna dintre *valorile* cu care s-a obișnuit?

Omul a devenit întrebător și jucăuș din prudență. Prudența l-a deprins să prevadă și astfel, pentru a-i fi *bine*, a căpătat deprinderea de a *acumula* experiență (sub forma cutumelor culturale utile) și, mai apoi, de a concepe *modele* simplificate (sub forma construcțiilor rațional întemeiate). Aspirația către **bine** a generat spațiul **valorilor** și pe cel al **adevărului**.

În cadrul modelelor simplificate omul joacă jocuri pe axa raționalității. Adoptând modele simple el poate prevedea, din ce în ce mai precis, evoluția lucrurilor (prin cunoaștere științifică, construcție logico-matematică, tehnologie, ...). Folosind construcții simple se poate proteja în fața comportamentului complex și imprevizibil al naturii și, într-un stadiu mai avansat, al lumii sale (prin construcție instituțională, urbană, de comunicare, financiară, ...).

Pe de altă parte, în spațiul experienței acumulate sunt segregate valorile. Cele petrecute omului sunt colectate într-o memorie colectivă sub formă de obiceiuri considerate utile supraviețuirii. Astfel, fiecare comunitate evoluează și în limitele impuse de restricțiile dobândite. Obiceiurile tradiționale, religioase sau laice, formele de exprimare ale frumosului, restricțiile de comportament, individual sau colectiv, fac parte din cultura dezvoltată într-o anumită delimitare temporală, geografică, etnică,

În timp ce triunghiul dreptunghic are aceeași definiție și utilitate oriunde și oricând (despre el punem întrebări pe axa adevărului și-l folosim în “jocuri” raționale), un coral de Bach este perceput foarte diferit în funcție de contextul cultural în care este interpretat (despre el întrebăm pe axa valorii și-l implicăm numai în “jocuri” ale imaginarului).

Jocul pe axa binelui este cel care a impus, din prudență, spațiul culturii, unde “se joacă pe valori”, și spațiul civilizației, unde este pus în joc adevărul.

În calitatea sa de ființă, omul joacă inițial în spațiul unidimensional al binelui. Omul primitiv devine ființă umană pe măsură ce-și construiește spațiul tridimensional al modurilor de a întreba.

Într-un anumit moment al devenirii sale, omul începe să joace jocuri din ce în ce mai complexe în spațiul tridimensional al binelui, valorilor și adevărului, evoluând către o ființă în același timp:

spirituală, prin capacitatea de a discerne binele de rău în raport cu plenitudinea existenței

imaginativă, prin predispoziția de a-și folosi *fantezia, intuiția și intenționalitatea* în limitele lumii și valorilor de care se înconjoară

rațională, prin abilitatea de a proba adevărul în lumea simplificată a formelor pe care le-a segregat și structurilor pe care le-a construit.

Am început prin a fi ființe pur spirituale, dar am ajuns să dobândim sensibilități culturale și, mai apoi, abilități raționale. (Nu știm ce ne rezervă evoluțiile ulterioare!) Devenirea mentală a *omului* către un comportament “tridimensional” corespunde, pe de o parte, modurilor de a fi ale *existenței* (fenomenal, spontan, ordonat) și, pe de altă parte, *lumii* pe care omul și-o delimitează în existență. Drept consecință, eseurile ce urmează vor ilustra ipostaze, nesistematic alese sau înlănțuite, ale unei **arhitecturi triadice** ce se manifestă la nivelul existenței, omului și lumii sale.

*

Termenul de *arhitectură*, împrumutat de la constructori, mai întâi în știința calculatoarelor la începutul anilor ‘60, poate fi extins și pentru a desemna modul cum orice domeniu, de cunoaștere, creație sau acțiune, este văzut la interfața pe care o oferă exteriorului său.¹⁷ Arhitectura dă socoteală despre funcționalitatea pe care o anumită realitate o are în raport cu mediul în care această realitate este scufundată. Arhitectura unui domeniu real spune foarte puțin despre cum funcționalitatea descrisă este realizată intern, dar suficient pentru a evalua rolul pe care domeniul cu pricina îl joacă.

Relația originară dintre *arhitectul* și *constructorul* unui edificiu constituie cel mai bun exemplu pentru a înțelege natura abordării arhitecturale. Arhitectul poate concepe și evalua forme și structuri despre care știe numai *aproximativ* cum pot fi efectiv realizate. Este treaba constructorului ridicarea clădirii a cărei funcționalitate și formă au fost concepute de arhitect.

Arhitectura nu are asociată în mod univoc o anumită structură (organizare) internă, ascunzând celui ce o folosește, o contemplă sau o dezvăluie, detaliile specifice asupra

¹⁷ În toamna anului 1978 profesorul Mihai Drăgănescu îmi dădea spre informare preprintul primului text [Drăgănescu ‘78] prin care eu aveam să fac cunoștință cu preocupările sale filosofice. Cu această ocazie îmi dezvăluia și intenția sa de a folosi *abordarea de tip arhitectural* și dincolo de limitele stricte ale științei și tehnologiei informației. Au trecut mulți ani până când am internalizat pe deplin importanța acestei hotărâri, care-mi suna de la început foarte promițător, dar ale cărei consecințe s-au manifestat constant în preocupările mele numai începând cu mijlocul anilor 90.

instanțierii la un moment dat actualizate. “Arhitectul” se referă la un set de funcțiuni, pe care specialistul le realizează conform unor cunoștințe și tehnici specifice, numai vag cunoscute “arhitectului”.

Gândirea arhitecturală este o tehnică utilă abordării integrative. Existența poate fi integral descrisă prin arhitecturile ei. Avem nevoie de arhitecturi pentru a rezolva problemele pe care complexitatea le pune. În Occident, abordarea filosofică tradițională a încercat să stăpânească complexitatea pe două căi ce s-au concurat dând specificitate culturii occidentale: (1) calea deschisă (exoterică) ce implică mecanisme de *abstractizare* și referința la repere *absolute*, sau (2) calea “subterană” (esoterică) a *analogiei* (“as above, so below”) și a misticii numărului, prin mulțimea doctrinelor gnostice, ermetice sau neoplatonice. Presupozițiile implicate se dovedesc, în ambele cazuri, prea simplificatoare. *Absolutul abstract* este în mod vădit epuizat după mai bine de două milenii de spectaculare succese întrupate în construcții pur raționale, iar “*noile gnoze*” ale secolului XX propun soluții extrem spiritualiste. Prin studiul arhitectural facem un prim pas pe calea care sperăm că ne va permite să surprindem complexitatea reală a existenței în elaborări libere de excese raționale sau spirituale. Arhitectul imaginează sau intuiește funcționalități asupra cărora ulterior rațiunea poate decide sau spiritualitatea discerne.

Pornind de la modurile de a întreba sau de a juca ale omului, facem *ipoteza* că arhitecturile existenței sunt triadice. Sperăm că mintea omului, ca parte intim cuplată cu profunzimile existenței, să fie o oglindă cât de cât fidelă a ceea ce existența în plenitudinea ei este. E destul de mare șansa ca Emerson să fi avut dreptate crezând despre om “*that the earth and heavens are passing into his mind*”. (De ce nu am putea considera acest gând drept *forma radicală a fenomenologiei*?)

Cunoașterea este un proces existențial, iar mintea este locul unde se pare că acest proces se manifestă cu maximă intensitate. *Exercițiul arhitectural nesistematic* ce urmează, avându-și rădăcinile în modurile evidente ale mentalului interogativ și jucăuș, se va extinde pe traiectorii voit haotice pentru a submina, pe de o parte, unilateralitatea demersurilor sistematice ale modernității, iar, pe de altă parte, pentru a oferi o alternativă disoluției, la fel de sistematice, pe care postmodernismul o promovează.

Ordinea în care sunt lecturate textele ce urmează este, cu prea puține excepții, neimportantă. Cititorul poate da curs impresiilor de moment induse de lectura cuprinsului. Revenirea asupra unor texte deja citite este încurajată. Această carte este scrisă pentru a *sugera*, nu pentru a *explica*, cu speranța că va *revela* ascunzișuri ubicue.

TRIADE ALE EXISTENȚEI

Fenomen - Haos - Structură

*There exist structures in the human brain that appear perfectly designed to capture quantum effect and amplify them via chaos, because in order to self-organize, they have adopted an iterative form at every level - chemical, intracellular, network, and even social. If so, the actions generated by the brain, and of human society as a whole, would share at least some of the absolute freedom, mysteriousness, and nonmechanicality of the quantum world. Can this claim really be right?*¹⁸

Jeffrey Satinover
The Quantum Brain, 2001

Existența este fenomenală în toate manifestările ei. Numai **complexitatea** este cea care determină, fără un criteriu suficient de limpede statuat, organizarea reprezentărilor noastre astfel încât existența să pară a conține, pe lângă fenomene, și haos și structuri.

Prima reacție în prezența unui fenomen este cea de a-l reduce la unul anterior pentru a putea face față unuia ce se va petrece în viitor. În fața spectacolului și pericolului unei existențe, întrupată în natura înconjurătoare, ce părea să nu-i aparțină, primul gând al omului a fost de a o supune, transformând-o într-o lume a lui. Luarea în posesie a porțiunii imediate a existenței s-a manifestat prin cunoaștere și construcție. Și în acest fel, lumea omului apare în baza unui “proiect” bazat pe forme și structuri, utile în virtutea simplității cu care erau înțelese, comunicate, folosite, construite sau “stocate” în memoria colectivă.

Inconștientului colectiv fenomenal și unic (dezvăluit de Jung) i se adaugă o serie de memorii colective exteriorizate (în sensul lui Leroi-Gourhan) în etnosferă (lume a semnelor) și tehnosferă (lume a uneltelor). Multitudinea lor originară va genera spectacolul risipirii omului în culturi - “zece mii” în viziunea lui Mircea Malița.¹⁹ Mai apoi, intersecția memoriilor colective se va extinde treptat, generând spațiul formal-structural al celor rațional instituite din care emergența civilizației - “una singură” în viziunea anterior menționată - devine posibilă.

Ciclicitățile naturale evidente, diurne, lunare sau anuale, i-au sugerat omului primitiv cosmicitatea existenței. Organizarea foarte regulată a unui cristal ne determină, prin complexitatea ei redusă, să evidențiem structura (cristalină) a unor minerale. Încurajați, căutăm și în alte părți ale existenței fenomene cu complexitate redusă pentru a ne bucura de ordinea astfel descoperită. Succesele nu întârzie și foarte curând ajungem să credem că ordinea, pattern-ul și simplitatea **absolută** caracterizează fundamental și în mod **abstract** existența.

¹⁸ În creierul uman există structuri care par a fi perfect adaptate să capteze efecte cuantice, pe care le amplifică prin procese haotice, pentru că, în vederea autoorganizării, aceste structuri au adoptat forme ce se reproduc la fiecare nivel – chimic, intracelular, de rețea, chiar social. Dacă este așa, atunci acțiunile generate la nivelul creierului și la nivelul societății în ansamblu, vor împărtăși cu lumea cuantică libertatea absolută, misterul și flexibilitatea. Ar putea fi această opinie adevărată?

¹⁹ [Malița ‘98]

Din ce în ce mai des *fenomenul* este **reduc** la *forme* în mintea omului și la *structuri* în obiectele cu care omul se va împrejmu. Reducționismul devine o obsesie a ființei cunoscătoare. Eficiența cu care omul reușește să-și alcătuiască construcții mentale formale sau construcții structurate în realitatea ce-l înconjoară, face ca fenomenalitatea existenței să fie privită ca aparținând unui spațiu a cărui “reducere” formal-structurantă este iminentă.

Primele domenii științifice s-au constituit acolo unde reducționismul se putea aplica eficient. S-a generat astfel iluzia că știința și, printr-o regretabilă extensie, cunoașterea înseamnă reducerea realității la forme simple. Spre exemplu, mișcările aparent foarte regulate ale corpurilor cerești, operațiile logice și numerice ale minții omului, operarea cu imagini geometrice abstracte, La rândul ei tehnologia s-a separat de artă, adjudecându-și domeniul conceperii și realizării structurilor, al acelor forme care, simple fiind, se pot descrie formal (clădiri, căi de transport, instalații, mașini, calculatoare, rețele de inerconectare, ...). De fapt, omul occidental și-a dat astfel arama pe față (exersându-și obsesia **absolutului abstract**), ignorând subiectele realmente complexe. O posibilă justificare s-ar putea aduce spunând că omul s-a grăbit să rezolve întâi problemele simple. (De ce s-o fi grăbit? Cred că este mai greu de explicat.)

Când, într-un târziu, constatăm că unele fenomene se încăpățânează în a nu-și dezvălui structura sau în a nu se revărsa în reprezentări formale, ne punem legitima întrebare: *ce se află în intervalul dintre complexitatea maximă a fenomenelor de care prea des ne lovim și simplitatea formelor pe care numai uneori le putem dezvălui?* Pentru că fenomenele prea complexe (sentimentele umane profunde, emergența și evoluția viului, ...) și formele prea simple (unelte, semne, mașini, ...) coexistă, pare normală încercarea de a găsi un termen mediu. Justificarea poate fi dată în egală măsură în virtutea unei ideologii ce aspiră către o ordine simplificatoare sau a unei ideologii complementare, a complexității care cere ca tot spectrul posibilităților să fie prezent. Gândirea structurală și cea fenomenologică cer în egală măsură un intermediar. Este prea complicat să nu existe un termen mediu și în același timp este prea simplu să acceptăm numai polaritatea fenomen-structură.

Ce ar însemna o formă fără structură sau structură fără formă? Simplu și/sau complicat spus: un proces *haotic*. O formă fără ordine sau o ordine care nu poate fi justificată formal. De unde provine puternica impresie provocată de un tablou de Vermeer sau de o arie de Mozart? Din forma care nu se supune nici unei reguli sau din regula care a fost aplicată fără a respecta nici o restricție formală?

Fie spectacolul unei furtuni de vară sau al unei teoreme demonstrate surprinzător de simplu. Bucuria ce ne pătrunde definitiv este dată de o *atracție* inexplicabilă către un spațiu în care nici formele și nici fenomenele nu pot singure justifica intensitatea trăirii. Primele sunt prea simple pentru a purta toată intensitatea evenimentului, iar celelalte prea complexe pentru a lăsa o urmă perenă.

Eficiența diferitelor reducționisme, în paralel cu imposibilitatea de a le aplica universal l-a făcut pe omul cunoscător să accepte polaritatea fenomen-structură ca pe o caracteristică a existenței. Dar această polaritate nu s-a putut împăca cu sentimentul acut al continuității proceselor existențiale. “Natura nu face salturi” s-a spus și gândit în toate epocile. Ce se află în intervalul dintre fenomene și structuri? Și astfel secolul XX devine, în a doua lui jumătate mai ales, un secol al meditației asupra “intervalului”.

Cunoașterea științifică a practicat consecvent și cu succes reducerea formal-structurantă până în momentul în care a descoperit limite fundamentale date de *complexitate, incompletitudine, neformal*. Reducerea la forme poate conduce la reprezentări sau operații prea complexe. Unele forme, deși sunt corect concepute, nu se supun deciziei formale asupra adevărului lor. Mai mult, unele porțiuni ale existenței nu se lasă prinse în forme formale.

Succesul rapid al demersului științific astfel limitat a stimulat dintotdeauna și manifestarea altor forme de cunoaștere. Drept consecință, dezvoltarea reducăționismului formal-structural a avut și efectul lateral prin care știința rațională s-a segregat în cadrul procesului cunoașterii de alte forme mai puțin “eficiente”. Cunoașterea s-a fragmentat în forme considerate incompatibile. Distincțiile, normale, fiind acutizate sub forma disocierilor prea nete dintre (1) cunoașterea științifică rațională, (2) practicile hermetice, magice sau mistice, și (3) atitudinea spirituală.

Sfârșitul secolului XX este marcat de trei tendințe, oarecum convergente, prin care se încearcă rezolvarea impasului dat de o fragmentare excesivă: (1) filosofii ale “intervalului” induse de o accentuată sesizare a limitelor, (2) apariția unor abordări integrative, promovate de slujitori ai domeniilor în care limitările se manifestă cel mai pregnant, (3) științe ale complexității ce-și încearcă puterile în domeniul formelor ce nu se lasă formalizate.

Peratologia lui Gabriel Liiceanu sau lumea intermediară a îngerilor, explorată de Andrei Pleșu fac parte din prima tendință, ce se instituie ca o prelungire a demersurilor filosofiei “profesioniste”.

A doua tendință este mai ambițioasă, dar și mai controversată. Ordinea implicată a lui David Bohm sau psihologia transpersonală dezvoltată de Ken Wilber pot fi două exemple care pornesc din fizică și, respectiv, psihologie, propunând abordări integrative pe care colegii de breaslă le acceptă numai parțial atunci când nu le exclud în totalitate. Un alt exemplu îl constituie *modelarea structural-fenomenologică* propusă de Mihai Drăgănescu începând cu cartea despre *filosofia profunzimilor* ca o reacție la limitele reducăționismului formal-structural și la disocierea formelor cunoașterii. Știința și tehnologia informației este domeniul “de start” în acest caz. Polarității fenomen-structură îi este opusă modelarea structural-fenomenologică în efortul de a anula *disocieri* precum cea dintre formal și neformal, sau cea dintre semnificație și sens. Ele vor exista în continuare, dar se vor transforma în *distincții* ce nuanțează aspecte ale unui proces de cunoaștere integrativ.

În al treilea rând apar și se dezvoltă științele specifice ale *complexității* ca sugestii pentru intervalul în care formele nu se lasă prinse în formalisme. Simplitatea a fost, și mai este încă, într-o prea mare măsură, criteriul - estetic, după unii - folosit la evaluarea construcțiilor științifice. Nu am reușit să o înțelegem decât după ce ne-am confruntat cu omniprezența complexității.

Complexitatea a devenit cea mai provocatoare frontieră pentru mintea obsedată de “eleganța” simplității. Aspirația milenară a științelor către simplitate este acum subminată de evidența complexității peste tot unde mintea cunoscătoare se aventurează. Ce mai putem crede dacă până și un astro-fizician, care se confruntă cu “cea mai previzibilă parte” a existenței, cea cosmică, ajunge să spună:

*Există trei mari frontiere în știință: distanțele foarte mari, distanțele foarte mici și complexitatea excesivă.*²⁰

Dar principiile și regulile abstracte (deci simple) pot da socoteală numai pentru situații simple. Știința contemporană s-a văzut astfel obligată la reconsiderarea unui concept pe care vechii greci îl opuneau cosmosului: **haosul**.

Încă din 1892 Henri Poincaré știa că neintegrabilitatea problemei celor trei corpuri poate conduce la traiectorii complet *haotice*. Kolmogorov (1954), Arnold (1963) și Moser (1967) au demonstrat faimoasa teoremă KAM, conform căreia mișcarea în spațiul fazelor al mecanicii clasice nu este nici complet neregulată dar nici complet regulată, ci are traiectorii ce depind foarte puternic de condițiile inițiale.²¹ Spre exemplu, o foarte mică variație a unghiului de lovire face ca traiectoriile a două bile de biliard să se întâlnească sau nu după un număr oarecare de ciocniri cu alte bile. Diferența dintre cele două tipuri de evoluție este astfel extraordinar de mare și a fost determinată de o diferență inițială infimă. Principiul de continuitate al științei clasice, conform căruia evoluțiile depind continuu de variația condițiilor inițiale, nu mai poate fi valabil.²²

Deblocării dihotomiilor în care cultura occidentală a încremenit i se oferă o șansă prin acceptarea *haosului determinist*²³ ca termen mediu. Contradicția ce mocnește în “haosul determinist” este exact ceea ce ne trebuie ca să îndrăznim aventura în golul ce desparte fenomenele de structurile formale.²⁴

În acest gol se află *formele neformale* tratabile numai cu *teorii experimental-computaționale*. Un punct pe o traiectorie descrisă de o teorie formală clasică se poate calcula direct, substituind variabile cu valori numerice într-un set de formule. Spre deosebire de această situație “elegantă și simplă”, un punct pe o traiectorie haotică nu se poate calcula decât dacă se calculează pe rând toate punctele prin care se ajunge la el. Fiecare calcul de acest tip este un **experiment computațional** ce necesită puteri de calcul, uneori inaccesibile chiar tehnologiilor mileniului IV. Domenii precum *matematica experimentală* folosesc “teorii ale intervalului” dintre *formele formale* și *fenomene*, cu un preț ce uneori nu poate fi plătit: necesitatea folosirii unei puteri de calcul foarte mari. Teoriile experimentale ale intervalului nu au fost posibile decât începând cu era instrumentelor controlate informațional în care intrăm, treptat, prin demersurile ultimelor câteva decenii. Haosul ne devine accesibil numai grație acurateței formale cu care lucrează tehnologiile informaționale și etosului profesional care-i animă pe utilizatorii ei.

²⁰ [Rees 2000] pag. 207.

²¹ [Mainzer '97], pag. 49..

²² Același astro-fizician continuă: *Dar dificultățile în interpretarea realității de fiecare zi și a fenomenelor pe care le observă astronomii provin din complexitatea acestora. Totul poate fi rezultatul proceselor de la scara subatomică, dar chiar dacă știm ecuațiile relevante care guvernează microcosmosul, nu putem, practic, să le rezolvăm pentru situații mai complexe decât o singură moleculă.* ([Rees '00] pag. 208)

²³ Mai mult despre acest termen când, în acest volum, ajungem la *Simbol - Imagine - Semn*.

²⁴ *Santa Fe Institute* din New Mexico este locul unde s-a dezvoltat școala care cultivă, printre altele, explicații ce pornesc de la modelarea prin procese haotice. Este un loc în care formele neformale sunt investigate cu mijloacele matematicii experimentale. În [Waldrop '93] se poate găsi o foarte frumoasă descriere a filosofiei acestei școli de gândire.

Ockham ne atenționează, de secole, să nu mărim numărul entităților cu care operăm mai mult decât este necesar.²⁵ O face cu vehemența celui care știe că așa ceva s-ar putea să fie imposibil. Și, într-adevăr, frâiele care ne restricționau la forme “simple și clare” au fost scăpate. Nu de tot, numai atât cât cunoașterea să-și poată apropria neformalele forme haotic deterministe, pe care le poate controla, **în** anumite *limite* numai, cu ajutorul tehnologiilor informaționale.

Iar dacă Jeffry Satinover, în mottoul cu care am început acest eseu, are dreptate, atunci creierul este dispozitivul care mediază la nivel cuantic conexiunea la existență în toată plenitudinea ei prin intermediul haosului determinist - caracterizat de “*freedom, mysteriousness, and non mechanicality*” - ce se lasă uneori atras, în mod straniu, în capcane ce-l *formalizează* sau *structurează*.

Astfel, orice proces poate fi privit (1) ca un **fenomen**, atunci când spiritualitatea atitudinii noastre nu ne permite să-i neglijăm niciuna dintre conexiunile *între* plenitudinea existenței, (2) ca o manifestare **haotică**, atunci când devenirea *din* altceva se poate imagina, sau (3) ca o **structură**, atunci când a fi *într-o* anumită stare este o posibilitate rațională. Sper să nu fie perceput ca un artificiu indus din condei faptul că triada eseului precedent

Spiritual - Imaginar - Rațional

se dovedește a coexista sincronic cu cea a celui pe care-l încheiem, ambele revărsându-și farmecul în triada eseului ce urmează

Între - Din - În.

Ascunzișurile limbii dezvăluie uneori conexiuni pe care mentalul nostru cuantic le surprinde *în* și le captează *din* existența profundă *între* bucuria noastră.

²⁵ William din Ockham (Occam) enunța în secolul al XIV-lea *legea parcimoniei* (cunoscută și sub numele de “briul lui Occam”), conform căreia “*entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*”, adică: orice fenomen trebuie explicat cu un minimum de asumții posibile.

Întru - Din - În

Prin “întru” trecem de la sens la ortosens și invers.

Mihai Drăgănescu
Ortofizica, 1985

Existăm, deci, ca prea puternice ființe - întrebătoare, jucăușe și prudente - într-o lume fenomenală. Prudența ne poziționează într-un anumit context, impulsurile ludice încearcă să ne scoată din rutină, iar îndoielile melancolice ne conectează întru profunzimile existenței. Existăm, așadar, “în”, “din” și “întru” totdeodată. Din și întru nu sunt numai simple modulații ale lui în. Mihai Drăgănescu evidențiază cele trei moduri pline de sens ale lui în, după cum urmează:

Ortosensul “a exista”, unde “a exista” este numai un simbol al unei stări fizice fenomenologice, este un ortosens fundamental primar. El cuprinde dialectica, după cum am văzut, “în sine, din sine și întru sine”, “în sine” reprezentând și tendința spre echilibru, de nedesfășurare, de rămânere în sine.²⁶

Constantin Noica îi asocia-se deja în opoziție pe în cu întru, pentru a dezvălui aspecte subtile ale devenirii în planul ființei și cunoașterii:

Așa, sub semnul lui a fi în sunt toate științele pe care le numim exacte și din care s-a năzuit uneori să se facă modelul științificului în genere, în timp ce așa-numitele științe ale omului, care vor mai mult decât exactitatea - ba o vor chiar atunci când nu pot obține deplina exactitate - își caută adevărul sub semnul lui a fi întru ... Iar dacă cu a fi întru nu te afli în siguranța și rigoarea formală în care te așează a fi în, te afli, totuși, într-o formă de ordine care depășește pe a fi în.²⁷

Un al doilea pas este făcut de M. Drăgănescu când lui în îi opune, pentru început, perechea “dinamică” din & întru:

Deci ortosensul “a exista” trebuie să se desfacă de la început (în descriere temporală, dintotdeauna) într-un ortosens “a exista în sine” și într-un ortosens “a exista prin desfășurare din sine și întru sine”.²⁸

Dialectica ternară a unității întru-din-în se poate dovedi foarte eficientă pentru găsirea răspunsului la întrebarea, dintotdeauna prea simplist formulată, referitoare la sensul pe care omul îl are în existență. Pentru a-i putea găsi un răspuns va trebui mai întâi să complicăm întrebarea substituind pe în prin întru-din-în.

²⁶ [Drăgănescu ‘85], p. 78.

²⁷ [Noica ‘78], p. 173.

²⁸ [Drăgănescu ‘85], p. 74.

Triada *întru-din-în* se impune atenției atunci când raportăm ființa umană la existență, dar ea se manifestă și dincolo de această relație. “Așezarea” într-o structură (ce poate fi sesizată ca o formă) este una dintre tendințele devenirii. Dar o tendință la fel de prezentă este ca lucrurile să-și iasă *din* formă și să devină altceva, ca o consecință a unei tendințe emergente la fel de naturale. Dacă *în* așază sintactic, ordonează, iar *din* dislocă semnificațiile diversificând, atunci *întru* leagă sensurile, fundamentând unitatea existenței. Plenitudinea existenței este dată de permeabilitatea specială pe care *întru* o asigură migrării sensurilor.

C. Noica vedea în “*devenirea întru ființă*” un proces de individuație²⁹ prin care cel ce devenea căpăta acces la sensurile profunde ale existenței.³⁰ M. Drăgănescu merge mai departe și imaginează chiar modificarea sensurilor profunde ale existenței, odată acestea accesate.³¹ Participarea, în sens platonice, la sensurile profunde se face *întru* existența profundă. Poate Platon a populat, de fapt, lumea ideilor cu sensuri și numai noi suntem cei ce am interpretat greșit³² formele lui într-un mod simplist, ca pe forme abstracte precum cele ale matematicii.

Predispoziția la atitudine spirituală este indusă de *întru*. Imaginarul este cel care ne scoate *din* blocajele induse spiritual sau rațional. Rațiunea se abținează să așeze totul *în* forme.

Este fascinantă această percepție ontologică pe care omul ca “animal social” o manifestă prin limbajul natural. Oglindirea fundamentelor existenței în limbajul natural nu se putea face mai concis decât prin triada *întru-din-în*. Existența ființează, este “vie”, **în** raport cu sine *întru-din-în*. Existența există numai *în* sine. Prin ființare ea “există” *întru-din-în*.

Ființarea, viul, înseamnă trecerea de la *în* la *întru-din-în*. Existența capătă ființă numai prin devenire *întru-din-în* sine. Ființarea este o proprietate atemporală a existenței, sau este o caracteristică dobândită? Întotdeauna existența a fost *întru-din-în* sine, sau a devenit așa într-un anumit stadiu? Dacă *întru-din-în* este rezultatul devenirii existenței ne aflăm în situația paradoxală de a ne întreba dacă devenirea a fost *din* sau *întru*.

Într-adevăr, “ortosensul a exista” trebuie să se desfacă de la început” astfel încât să poată cuprinde pe *întru-din-în*. Înclinăm să credem că dintotdeauna (chiar “dinaintea” timpului) existența a ființat *întru-din-în*. **Ființarea este o proprietate atemporală a existenței.**

Pentru că nu ne putem imagina devenirea existenței fără ființă într-o existență cu ființă, deci vie, trebuie să acceptăm că ființarea este o proprietate atemporală a existenței? Cât de completă este triada *întru-din-în*? Cotrobăind prin limbajul natural nu am găsit altceva. Trebuie să presupunem că limbajul natural, ca fenomen mental plinar integrat, a evoluat îndeajuns pentru a se fi putut încărca, într-un sens husserlian, cu toată complexitatea existenței. În gândirea hermetică este sugerat deja procesul de cunoaștere profundă ca fiind acea devenire mentală care internalizează “obiectul” cunoașterii. Într-un text hermetic clasic găsim următoarea formulare:

²⁹ În sensul lui Jung.

³⁰ La ortosensurile lui M. Drăgănescu.

³¹ Vezi citatul din [Dragănescu ‘97/79] în *Contemplare - Interpretare - Înțelegere* din acest volum.

³² Instigați, se pare, de Aristotel, dacă îmi amintesc corect un pasaj, pe care nu-l mai localizez, dintr-un text al lui Noica unde o opinie de acest tip cred că era exprimată.

*If then you do not make yourself equal to God, you cannot apprehend God; for like is known by like.*³³

Numai fenomenologia secolului XX va fi cea care va mai propune un experiment mental similar, prin care mintea umană, eliberată de “zgura” lumii, este incitată să se încarce de întreaga complexitate a existenței pentru a deveni un “martor” autentic al acesteia.

Stadiul în care se află procesul de individuație al umanității, ca experiment existențial fundamental în continuă devenire, permite (deocamdată?) segregarea lui *întru-din-în*. Dacă se poate mai mult, atunci acest lucru va fi probat de o evoluție ce va să vină. Dar până atunci, *întru-din-în* este tot ce avem.

Nous-ul lui Anaxagora, *Unu*-ul plotinian (cu “revărsarea” lui în Intelect și Suflet) sau *ortosensurile* lui M. Drăgănescu presupun și sunt presupuse de exersarea triadei *întru-din-în* de către ființa umană. Ființarea existenței este dintotdeauna noetică, dar modul uman al acestei ființării permite actualizări fără precedent sub forma trăirilor conștiente. Numai la sfârșitul carierei sale în spațiul universitar american, Shimon Malin, profesor de fizică la Colgate University, și-a permis să scrie:

*I see the Nous as the locus of all the potentialities of experience. But the Nous itself is eternal. It is not in its nature to connect with the phenomenal world. This is our job. If we do it, the order and beauty of the noumenal will permeate our phenomenal world. If we don't, the two worlds will be cut asunder, and the universe will not be complete. The degree of strength and truth of this connection depends on the level of our experiencing, that is, the level of our sensitivity and conscious attention*³⁴.

Mai mult, M. Drăgănescu propune *Inelul Existenței* drept magistrala circulară pe care se exersează triada *întru-din-în*. Universul Nostru provine din existența profundă. Ființa umană apare în Universul Nostru. Universul Nostru este *introdeshis*³⁵ către existență prin ființa umană care devine *întru* existență, pentru a folosi sintagma noiciană.

Reprezentarea inelară a existenței are avantajul de a fi *nemărginită* fără a presupune *infinitul*. De asemenea, un model circular permite evitarea *absolutului* drept consecință a unei regresii cauzale care la un moment dat ar fi trebuit să se “oprească”. *Absolutul*, ca “punct de pornire” și *infinitul* ca instinct al evoluției liniare au opresat filosofii tuturor timpurilor și au generat multe din relele lumii omului. Ambele concepte sunt construcții mentale la care ființa umană apelează în disperare de cauză sau din superficialitate.

Întru-din-în ne eliberează de coșmarul diferitelor absolutisme, oferind o ieșire ori de câte ori riscăm blocarea gândului la capătul unui lanț cauzal ce pare a se epuiza. “Cauza

³³ Dacă nu te faci egalul lui Dumnezeu, nu-L vei putea înțelege; pentru că nu poți cunoaște decât ceea ce este de o natură cu tine. [Churton ‘02], pag. 12.

³⁴ Privesc *Nous-ul* drept spațiul tuturor potențialităților experiențiale [de trăire interioară (n.m.)]. Dar *Nous-ul* este etern. Nu este în natura sa conectarea cu lumea fenomenală. Rolul acesta îl avem noi. Dacă o facem, atunci ordinea și frumusețea noumenală va penetra lumea noastră fenomenală. Dacă nu o facem, cele două lumi vor fi divizate și universul va fi incomplet. Măsura tăriei și adevărului acestei conexiuni depinde de nivelul trăirii noastre experiențiale, adică de nivelul sensibilității și prezenței noastre conștiente. ([Malin ‘01], pag. 226)

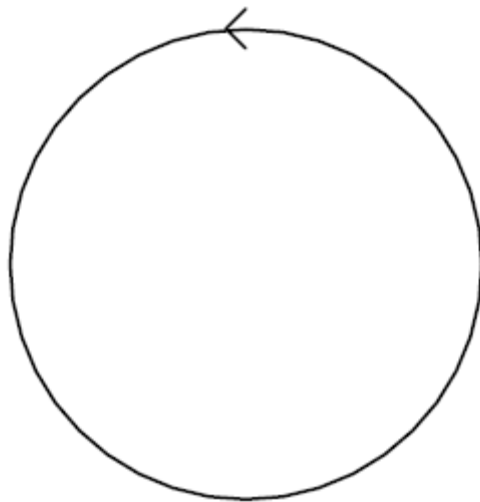
³⁵ [Drăgănescu ‘78]

absolută” nu mai poate fi o soluție de neevitat în spațiul arhetipal în care șarpele *Ouroborous* își devorează dintotdeauna coada.

Același *întru-din-în* ne menține într-o sănătoasă *nemărginire finită* atunci când spaime greu de justificat încearcă să ne atragă către iluzoria *nemărginire infinită*.

Încremenirea într-un punct (absolut) sau pe o cale (infinită) sunt la fel de blocante pentru libertatea gândului. Depășirea lui *în* prin *întru-din-în* ne oferă libertățile de mișcare presupuse de *din* și *întru*. Dacă *în* poate ține de o încăpățănare, rareori pozitivă și mai des profund păguboasă, atunci *din* ne invită să participăm la spectacolul existenței, iar *întru* ne atrage către profunzimile acesteia.

În-ul filosofic presupune fatalmente absolutul și infinitul. Pe de altă parte, *întru*-ul științific este un nonsens. Numai *din*-ul este cel care ne ajută să evităm blocarea filosofului și rătăcirea omului de știință. Pe terenul lui *din* poate începe reintegrarea lui *întru-din-în*. Fenomenul și structura devin prezente *dintr-o* fluctuație haotică, pe care atractori stranii o conduc *întru* profunzimea fenomenală sau *într-o* structură simplă.

Ouroborous: șarpele ce există mistuindu-și coada într-o nemărginire finită

Ne-am obișnuit să-i concedem filosofului devenirea *întru*, artistului calea *din* și omului de știință starea *în*. Dar va trebui să ne reamintim că “omul deplin”, care se “revoltă în favoarea vieții și ființei întregi” nu poate fi decât *întru-din-în*. Devenirea, calea și starea sunt ipostaze egal justificate ale ființării și în special ale ființării umane. Ființarea este acea “parte” a existenței care-și atinge comportamentul de maximă complexitate prin exersarea perfect echilibrată a triadei *întru-din-în*. Pe scurt:

Existența *întru-din-în* = ființă.

Gnosticul *Ouroborous* este simbolul prin care mentalul colectiv nedogmatic a exprimat neexplicit, din cele mai vechi timpuri sentimentul manifestării *întru-din-în* a existenței. Gnoza, ca formă completă de cunoaștere, nu s-a putut însă împlini niciodată

pentru că *forme*le ei s-au impus, sau au fost impuse prea imperativ. Astfel, cunoașterea (gnoza) științifică a urmărit cu obstinație *completitudinea* imaginii noastre asupra lumii. În același timp, cunoașterea (gnoza) spirituală a aspirat la *plenitudinea* integrării existențiale. Ambele sunt extreme pe care cunoașterea (gnoza) artistică le-a provocat continuu în virtutea dorinței de a trăi intens experiența ființării.

Dar, nu cumva *Unu*-ul plotinian este posibil numai datorită creierelor umane care oferă mediul cuplării sensice, al cuplării care asigură *plenitudinea* existenței acolo unde absența creierelor nu ar fi permis decât *completitudinea*? Iar *experiența* (trăirea) lui *Unu* nu presupune oare și ea o “încercare” ternară?

Unitate - Unicitate - Uniformitate

*As student of nature we are pantheists, as poets polytheists, as moral beings monotheists.*³⁶

Goethe

*Confucius said to a pupil, "Do you think I have come to know many things by studying them?"
The pupil said, "Yes, isn't so?"
Confucius said, "No. I penetrate them by their underlying unity."*³⁷

Confucius
Analects

Experiența pe care ființa umană o are în prezența unui fenomen este dominată de trei sentimente aparent ireconciliabile: că fenomenul cu pricina pare conectat la existență în toată plenitudinea ei, că același fenomen este net diferențiat de ceea ce-l înconjoară, iar, măcar în parte, are caracteristici comune cu o mulțime de alte fenomene similare. Existența se prezintă, din perspectiva fenomenului în cauză, *unitară*, caracterizată de *unicitate* pe porțiuni delimitate și prezentând *uniformități* superficiale sesizabile pe întinderi mari.

Orice fenomen există **tensionat** (i) de *unitatea* în care este scufundat, (ii) de *unicitatea* pe care o reprezintă și (iii) de *uniformitatea* la care parțial participă. Vom numi această tensiune, dată de cele trei *unu-uri*, *tensiunea existențială fundamentală*.

Experimentarea percepției proprii noastre ființe este poate cea mai accesibilă experiență existențială. Unitatea ființei noastre *întru* existență, unicitatea ei, prin care se diferențiază *din* existență și uniformitatea comportamentelor la care participă *în* existență, generează împreună tensiunea care dă sens ființării noastre.

Unitatea *întru* existență reprezintă comportamentul nostru *spiritual*, diferențierea din existență o realizăm prin exersarea *imaginarului*, iar integrarea, în porțiunea limitată a existenței ce ne este accesibilă sub forma lumii noastre, o facem *rațional*.

Ponderea cu care unitatea, unicitatea și uniformitatea acționează este diferită în funcție de natura fenomenului în cauză. La om ne așteptăm să găsim un echilibru maxim între cele trei *unu-uri*, echilibru ce permite imensa complexitate a comportamentelor sale.

³⁶ *Studiind natura suntem panteiști, ca poeți suntem politeiști, ca ființe morale monoteiști.* (Reprodus din [H. Bloom '05], pag. 3.)

³⁷ *Confucius îi spunea unui învățăcel: "Crezi că am ajuns să cunosc multe lucruri pe care l-ai știu, studiindu-le?"*

Învățăcelul a răspuns, "Așa cred. Nu-i așa?"

Confucius a răspuns, "Nu. Am ajuns la ele prin unitatea lor profundă."

Din [Cleary '92], pag. 53.

În lumea animală, vegetală, minerală, cuantică, ... vom găsi ponderi mai dezechilibrate, dar în niciun caz nu ne vom confrunta cu absența vreunei componente. Chiar în lumea minerală, care pare cea mai “simplă”, unitatea este asigurată cel puțin de către procesele cuantice, unicitatea de fluctuațiile haotice (cât de “unice” par cristalele de siliciu peste care dăm în ascunzișul unei peșteri), iar uniformitatea este dată de regularitățile rețelelor cristaline.

Existența în sine și existența ca proces sunt întreținute de tendința către echilibru și de abaterile de la echilibru ale acestor trei componente care continuu acționează tensionând și detensionând. Sub incidența celor trei *unu-uri* nu există decât fenomene, cu complexitatea “intactă”, de nesupus niciunui reducționism posibil. Un proces haotic sau o structură nu-și pot menține haoticitatea sau structuralitatea supuse tensiunii existențiale fundamentale. În malaxorul celor trei *unu-uri* fenomenalitatea nu poate fi decât accentuată, necum diminuată.

Un simplu exemplu: comportamentul unui individ prins în vârtoarea unei reale tranziții sociale. Ce putea fi el înainte? Un truditor mai mult sau mai puțin în slujba unuia dintre cele trei *unu-uri*. Un mistic conectat mai tot timpul la unitatea existenței prin meditație, un boem cu mintea clocotind de poezie sau muzică, un conștiincios slujbaş, sau o combinație în care, de regulă una dintre ipostaze era dominantă. Și a venit vârtoarea tranziției în care cele trei *unu-uri* nu lasă tihnă nimănui. Individul se trezește în mijlocul vârtoării cu gândul că aparține unui tot, că trebuie să se integreze de pe poziția individualității sale în grupul cu care se potrivește cel mai bine. Cele trei *unu-uri* îl vor hărțui și-l vor determina să facă o mulțime de gesturi nepotrivite. Câți dintre noi, odată trecuți prin tumultul tranziției, nu am privit cu îngăduință atitudini supracompensate pe care le-am exersat tensionați de cei trei spiriduși ce-și trag numele de la *unu*! Complexitatea comportamentului uman atinge cote maxime atunci când este tensionat de *unu-urile* fundamentale care-l fac pe om să-și dea pe față toată fenomenalitatea.

Complexitatea lumii este mai ușor de cunoscut dacă încercăm să ne acomodăm cu modelul tensiunii existențiale fundamentale induse de cele trei *unu-uri*. Dialectica opoziției a două contrarii se poate substitui cu dialectica jocului a trei entități: *unitatea*, *unicitatea*, *uniformitatea*. Rezultă un model mult mai *stabil* care oferă explicații sau soluții mult mai robuste. Modelele dialecticii binare sunt mai simple, dar presupun o folosire mai complexă. **Dialectica ternară** este mai complexă, dar folosirea se va dovedi poate mai simplă, iar rezultatele mai spectaculoase.

Cunoașterea spirituală este posibilă datorită unității (folosită de Confucius, în citatul de început al acestui eseu), unicitatea este calea spectaculară prin care cunoaștem pornind de la exemplaritate, iar componenta rațională a cunoașterii exploatează uniformitatea acolo unde ea poate fi dezvăluită sau impusă. Astfel, mintea omului s-a autoorganizat după “tiparul” existenței: tinde să funcționeze, mai mult sau mai puțin conștient, folosind o dialectică ternară. Obstinația cu care în anumite părți ale lumii dialectica curent practică a presupus unitatea a două contrarii va trebui văzută ca o limită fundamentală ce marchează temporar un proces în curs de evoluție: mintea umană.

Poate mintea și una dintre principalele ei funcții, conștiința nu și-au dobândit încă unitatea din cauza “tineretii” lor. Chiar dacă forme generale de conștiință există dinaintea apariției conștiinței umane, particularitatea acestora nu s-a conturat încă unitar. Jung avertizează asupra acestui lucru:

*Consciousness is a very recent acquisition of nature, and it is still in an “experimental” state.*³⁸

Natura experimentează încă, iar omul nu sesizează faptul că cea mai specifică proprietate a minții lui este un proces ce se petrece în laboratorului existenței. Poate mintea conștientă mai are de parcurs drumul până la starea în care dialectica a două contrarii, ca proces cognitiv, să fie substituită cu dialectica ternară, ca reflex al unei efective apartenențe la existență. Conștiința umană nu “aparține” încă existenței, în sensul că: (i) este un fenomen neintegrat complet în unitatea ei, (ii) nu și-a găsit încă poziția unică în spectacolul existenței, (iii) și nici uniformitatea comportamentelor conștiente, atâta cât este “sănatos” să acceptăm, nu este o realitate suficient de pregnantă.

Tensiunea existențială fundamentală menține existența în ființare. Propoziția anterioară este foarte riscantă, pentru că ne-am obișnuit ca ființa să fie inclusă în existență. Modul de a fi al totulului este greu de gândit ca o modalitate a unei părți. Dar, într-o existență *nelimitată dar finită*, așa ceva poate fi posibil pentru că relația parte-întreg aparține numai unei structuri ierarhice, iar existența **unu**-ului *de trei ori manifest* nu este nici structurată și nici ierarhică.

Unitatea unei entități finite nemărginite³⁹ presupune *incluziunea fenomenologică* în care relația parte-întreg este nedefinibilă din același motiv pentru care relația cauză-efect nu poate exista. Incluziunea fenomenologică înseamnă că partea poate și ea include întregul. Pseudoparadoxurile de tip “oul sau găina” sunt suspendate de incluziunea fenomenologică. Modurile ființei pot fi și ale existenței pentru că existența include fenomenologic ființa. Forma muzicală este și ea muzică pentru că fenomenul muzicii își include fenomenologic componentele (nu ierarhic, ca într-o structură). Existența și ființa neierarhizabile proiectează caracteristicile ființei asupra existenței. De aici posibilitatea conștiinței la nivelul existenței. Mai mult, faptul de a exista este o caracteristică a ființei, așa precum ființarea este o caracteristică a existenței.

Într-o lume infinită, structurată și ierarhizată se poate evidenția mai multă ordine decât într-una finită, nestructurată și neierarhizată. Pentru a evidenția mai ușor ordinea existenței am imaginat-o infinită, am dotat-o cu o structură și i-am pus în lumină, în ceea ce a rezultat, o ierarhie înrădăcinată într-o entitate absolută. Peste o anumită limită ordinea este o construcție umană pornită din voința de a controla mediul finit în care ființăm. Ne-au speriat discontinuitățile mărginirii și așa am inventat *infinitul* pe care l-am substituit

³⁸ *Conștiința este o achiziție recentă a naturii ce se află încă într-un stadiu “experimental”.* ([Jung ‘64] pag. 24)

³⁹ “Circularitatea” finitudinii nemăginate *spațiale* este exemplificabilă prin finitudinea cercului și nemărginirea sa, sau finitudinea suprafeței sferice și nemărginirea sa. Finite și mărginite sunt suprafața cercului mărginită de circumferința sa, sau volumul sferei mărginită de suprafața sa. Deci, putem spera ca, într-un spațiu cu n dimensiuni, să se poată defini o formă geometrică cu $n-1$ dimensiuni, care să fie finită și nemărginită. Într-un spațiu cu 4 dimensiuni și Universul Nostru poate fi limitat și nemărginit.

“Circularitatea” finitudinii nemăginate *spirituale* poate fi exemplificată cel mai bine prin *Conferința pășărilor*, celebrul text sufist scris de alchimistul iranian Farid ad-Din Attar (mort în 1230). Islamismul sufist atinge în acest text profunzimi greu accesibile altor investigații spirituale. Este vorba de o călătorie spirituală în care, după ce trece prin tărâmul *căutării* (quest), al *iubirii*, al *misterului*, al *renunțării* (detachment), al *unității*, al *îndoii* (bewilderment), al *renunțării de sine* (nothingness), călătorul ajunge în fața unei “oglinzi” în care-și contemplă propria imagine (din [Aslan ‘05] pag. 206-208).

Când ne vom putea permite construcția unui “telescop” cu care, privind din ce în ce mai în adâncul existenței, să descoperim o planetă numită Terra sau o ființă numită Om?

finitului și nemărginirii, simplificând lucrurile (un concept în loc de două), evident, pentru a-i face o bucurie lui Ockham!

Imaginați-vă că vă aflați într-o peșteră cu tavanul atât de sus încât nu-l puteți vedea, cu toate că sunteți conștient de prezența lui acolo sus. Comparați sentimentul locuirii într-un spațiu astfel limitat de o prezență inaccesibilă, cu viețuirea sub cerul liber de orice limitare imaginabilă. Cerul liber care se întinde la nesfârșit, egal cu sine, este incomparabil mai confortabil decât o delimitare inimaginabilă, imprevizibilă, necontrolabilă, Omul a inventat infinitul de frică.

Tensiunea dintre unitate, unicitate și uniformitate este posibilă numai dacă relaxarea presupusă de infinitate nu poate acționa. Într-o existență infinită sensul indus de *tensiunea existențială fundamentală* nu poate apărea pentru că infinitul permite întotdeauna o cale de “scăpare”, oferă o ieșire. **Unu-ul** nu poate fi infinit. **Finitudinea nemărginită obligă la o “concentrare” (stimulată de finitudine) “liberă” (permisă de nemărginire) care întreține tensiunea.** Și astfel, conturarea **unu-ului** devine posibilă. Existența evoluează sub presiunea acestei tensiuni pentru că este obligată să găsească “soluții” în nemărginirea finită în care ființează. Existența întrupată în Universul Nostru rămâne vie atât timp cât evoluează tensionat. Nouă nu ne rămâne decât să ne îngrijim de menținerea unității, unicității și uniformității din preajma noastră, pe care trebuie să o lărgim continuu.

Omul este ființa care-și lărgeste continuu “preajma”, evoluând către acaparea existenței în totalitate. Echilibrul ființării cu existența se va produce prin om. Cu o condiție: omul să-și înțeleagă și să-și asume rolul pornind de la unitatea triadică a existenței.

Ce ne împiedică să ne jucăm rolul existențial care ne dă sens ca ființe umane? Exersarea mult prea debalansată a atitudinii spirituale (ca reflex al unității existenței), a jocului imaginarului (ca reflex al unicității pe care o reprezentăm) și a restricțiilor raționale (ca reflex al gradului de uniformitate pe care trebuie să-l acceptăm). Excesul sau lipsa completă de extaz, de joc sau de regulă sunt în egală măsură nocive. Grija noastră pentru existență se manifestă în preocuparea pentru a menține o confortabilă tensiune existențială fundamentală în mediul în care acționăm.

Ființarea existenței presupune echilibrul tensionat în limite nemărginite. Unu-ul există prin echilibrarea celor trei unu-uri: unitatea, unicitatea, uniformitatea.

Nonlocalitate - Incertitudine - Complementaritate

Verse 5: The subtle virtue of the universe is wholeness. ...

Verse 6: The subtle essence of the universe is active. ...

Verse 4: The subtle Way of the universe appears to lack strength, yet its power is inexhaustible. ...

It has no form, yet it unites all tangles ...

*It seems to be so obscure, yet it is the Ultimate Clarity. ...*⁴⁰

Lao Tzu
Tao te King

Confundăm prea des *realitatea* cu *existența*. În majoritatea cazurilor faptul rămâne fără consecințe, atunci când distincția nu lucrează asupra faptului de viață pe care-l trăim. Realitatea este fața vizibilă a existenței din perspectiva experiențelor directe sau mijlocite în care suntem implicați. Un cristal de siliciu într-o colecție de roci este o realitate distinctă de cea a analizei pe care o putem face aceluiași cristal într-un laborator implicat în producerea circuitelor electronice. Aceeași porțiune din existență - cristalul de siliciu - poate avea mai multe realități care ne oferă reprezentări mentale diferite.

Astfel, cunoașterea, oferind numai *re-prezentări* contextuale, nu face decât să ascundă parțial existența. Cum arată de fapt existența? Nu putem să oferim decât o suită de reprezentări drept răspuns. Ce avem de spus despre reprezentarea de care mentalul colectiv dispune în acest moment?

O primă evaluare: niciodată reprezentarea existenței, în măsura în care ea este conturată, nu a fost mai contraintuitivă decât cea din timpurile noastre. Poate pentru că ne apropiem din ce în ce mai mult de ceea ce existența *este*. Dar poate și pentru că nu am mai făcut efortul de a înțelege că proprietățile existenței sunt și ale lumii și ale omului în egală măsură, chiar dacă acest lucru nu este foarte evident. Mai mult: lipsa de înțelegere a lumii și omului ne-au făcut să nu observăm evidențe pe care acum începe să ni le dezvăluie fizica realității profunde.

Nu cumva imposibilitatea de a accepta evidențele mecanicii cuantice este o consecință a imaginii neadecvate pe care o avem despre lumea imediată, parțial înțeleasă, și omul limitat perceput? Mecanica cuantică nu poate corespunde realității istoric consolidate pe reprezentări, ale omului, lumii și existenței, exersate într-un cadru cognitiv limitat. Iar acum ne mirăm că reprezentări trunchiate nu concordă cu reprezentări pe care le forțează o cunoaștere mai aprofundată.

De ce nu ar povesti mecanica cuantică lucruri esențiale, nu numai despre profunzimile pe care le investighează, dar și despre noi și lumea noastră. Mai precis,

⁴⁰ *Versul 5: Virtutea subtilă a universului este plenitudinea sa. ...*

Versul 6: Esența subtilă a universului este activă. ...

Versul 4: Tao-ul pare a fi lipsit de tărie, și totuși energia lui este inepuizabilă. ...

El nu are formă, și totuși el ține la un loc toate izele ...

Pare obscur și totuși el este Limpézimea Supremă.

profunzimile existenței sunt mult mai prezente, în cotidian, decât suntem preparați mental să acceptăm.

Imagina lumii, la nivelul omului cu educație medie, este incompatibilă cu reprezentarea despre existență pe care științele contemporane, în particular mecanica cuantică ne-o oferă.

Spre exemplu: pentru omul mediu educat, realitatea este reprezentată ca manifestându-se corporal *sau* ondulatoriu, deoarece exersăm curent ori experiențe mecanice în care sunt implicate corpuri, ori, separat, experiențe electro-acustice în care sunt implicate unde. În aceste condiții, undele ce se produc la suprafața unui lac în care am aruncat o piatră sunt percepute numai într-un plan preponderent estetic, lipsit de sugestii cognitive. Cum poate, în aceste condiții, înțelegerea obișnuită să se acomodeze cu entități care pot fi *și* unde *și* particule, în funcție de experimentul în care sunt implicate?

Un al doilea exemplu: relativismul ce domină ideologia cunoașterii ultimelor câteva secole se acomodează greu cu idea ca dacă măsur cu o precizie avansată viteza unui obiect poziția lui nu va mai putea fi stabilită la fel de riguros. Chiar inginerul mediu al secolului 21 consideră ca este vorba de o imprecizie relativă, care va fi atenuată sau chiar anulată de progresul tehnologiilor.

Un ultim exemplu: experiența cotidiană “lucidă” nu poate accepta interacțiunea instantanee la distanță. Ne-am obișnuit atât de mult cu faptul că interacțiunea materială presupune un “contact” material și se propagă cu o viteză limitată, încât dacă cineva ne vorbește despre un efect care s-ar transmite instantaneu, gândul ne duce la ceva de natură mistică, supranaturală.

Pe rând, *complementaritatea undă-particulă*, *principiul incertitudinii* și *non-localitatea* - realități ale domeniului cuantic - stupefiază publicul și divide comunitatea științifică. Trăim intens consecințele incapacității de a acomoda realitatea reprezentărilor mentale cu “semnele” pe care existența plenară ni le trimite prin intermediul cunoașterii științifice.

Acomodarea realității mentale cu rezultatele științelor nu se poate realiza decât printr-o “cotidiană” exersare a conceptelor pe care știința le propune. Unde se află, în spațiul ideatic al școlii preuniversitare contemporane, conceptele fundamentale ale fizicii, ale gândirii, și de ce nu, ale mentalității secolului XX? Aproape nicăieri!

“Omul cultivat” al timpurilor noastre nu are posibilitatea de a exersa mental conceptele mecanicii cuantice, cu toate consecințele posibile asupra sa și a lumii lui, nu înțelege decât superficial faptul că mentalul său conștient are diverse paliere de manifestare și, dacă acestea nu ajung, nu are o reprezentare suficient de clară a limitelor pe care cunoașterea științifică le are. Știm prea puține lucruri și credem prea multe. Nu știm nimic despre profunzimile existenței, dar credem în “puteri spirituale” absconse, nu știm nimic despre limitele abordării științifice, dar credem în relativitatea științei care “până la urmă” va afla totul despre toate.

În funcție de mediul social în care ne aflăm, idea de *om cultivat* are diverse accepțiuni, de cele mai multe ori necorespunzătoare timpului nostru. Cultivarea cu egal interes a cunoștințelor științifice, a abilităților artistice și a practicilor spirituale este privită, mai curând, ca o excepție spectaculară decât ca o aspirație normală. Sistemele educaționale de pretutindeni nu îndrăznesc încă să-și propună un proiect consistent prin care să promoveze un om *integral cultivat*.

Modelul cel mai curent practicat este cel al *umanistului cultivat*. Este din ce în ce mai acceptat *noul umanist*,⁴¹ există și tendința de a propune modelul evadării într-o “*cultură*” pur spirituală, dar nu s-a conturat suficient un model al culturii integrale care să ia în considerare toată complexitatea existențială.

Ca exercițiu, să încercăm răspunsul la întrebarea: ce am putea câștiga, oricare ar fi domeniul nostru de activitate, dintr-o mai directă exersare a conceptelor mecanicii cuantice?

Nonlocalitatea cuantică ne vorbește despre plenitudinea existenței, sugerând o justificare fenomenalității percepției spirituale. Cum de poate fi existența plenară? Acea parte a experienței cotidiene asupra căreia există un *consens* avansat, ne sugerează imposibilitatea conexiunilor la orice distanță și ne “sfătuiește” că o *localitate* sănătoasă guvernează relațiile dintre obiecte. Este adevărat că o mulțime de alte fapte, deocamdată conturate numai în spațiul unor reprezentări mentale *neconsensuale*, ne duc cu gândul la plenitudinea existențială.

În toiul disputei asupra interpretării mecanicii cuantice, Einstein împreună cu doi colegi lansează o provocare sub forma unui experiment, în acel moment, pur mental.⁴² O reformulare simplificată a experimentului, consacrat sub numele de *experimentul EPR*, este următoarea: două particule pereche, generate într-un experiment cuantic, se depărtează una de cealaltă, fiecare deplasându-se cu viteza luminii. Conform teoriei cuantice, o măsurătoare efectuată asupra unei particule o trece pe aceasta într-o anumită stare, iar perechea ei va trece, *în același moment*, într-o stare **corelată** (complementară) cu starea primei particule. Este violată, astfel, teoria relativității, conform căreia, viteza maximă de propagare fiind limitată la viteza luminii, cele două particule ar trebui să nu mai poată fi “în contact”. Einstein și colegii lui încercau să probeze, prin acest experiment mental, inconsistența mecanicii cuantice cu realitatea pe care o descria. După aproape o jumătate de secol Alain Aspect va proba, printr-un experiment real, faptul că cele două particule rămân cuplate (*entangled*) oricare ar fi distanța dintre ele.⁴³

Mecanica cuantică a rezistat provocării experimentului EPR și prin experimente reale, ce sunt continuu rafinate, probează nonlocalitatea fenomenelor cuantice, posibilitatea ca totul să fie intercorelat cu totul și ca plenitudinea fenomenului existenței să posede o fundamentare.

Nonlocalitatea ar putea fi *fenomenul* care conferă *unitate* existenței și permite atitudinea *întru spirit* a ființei (umane).

Principiul incertitudinii ne spune ceva despre spontaneitatea activă a existenței ca fundament pentru jocurile imaginarului. Existența nu poate fi surprinsă decât în ipostaze aproximative, pentru că ea este într-o continuă devenire, numai probabilistic previzibilă. Reprezentările consensuale pe care existența comunitară superficială le formează cer răspunsuri riguroase la întrebări simple de genul: *unde se află un corp?* sau

⁴¹ Noul umanist (vezi și [Brockman ‘95], [Brockman ‘03]) este tehnicianul sau omul de știință (greu îi mai deosebim în lumea progresului tehnologic contemporan) care se întoarce către om și lumea lui. Nu se conturează, deocamdată, demersul simetric al umaniștilor.

⁴² Este vorba despre lucrarea publicată de Einstein împreună cu Boris Podolsky și Nathan Rosen [Einstein ‘35], în care expun experimentul ce va fi cunoscut sub numele de experimentul EPR.

⁴³ O foarte frumoasă carte cu acest subiect este scrisă de Amir D. Aczel [Aczel ‘03].

cu ce viteză se deplasează?. “Bunul simț” este oripilat de teoria mecanicii cuantice care statuează faptul că la întrebările anterioare nu se poate răspunde cu egală și maximă precizie în cazul unor particule elementare.

Existența profundă, și nu numai, are gradele ei de libertate jucăușă, ce nu-i permit minții cunoscătoare și tehnologiilor avansate să o surprindă în ipostaze încremenite. Ipostaza perpetuu tranzitorie a existenței a fost intuită încă din Antichitate, atunci când grecii vorbeau despre deviația spontană (*clinamen*) a particulelor atomice de la traiectoria lor predefinită, ca sursă pentru diversitatea manifestărilor existenței.

Incertitudinea cuantică este cea care permite comportamentul *haotic* din care *imaginarul* își extrage *unicitatea*.

Complementaritatea stărilor în care existența se poate “întrupa” ne vorbește despre posibilitățile pe care formele și structurile le au în a ne oferi o imagine consensuală asupra existenței. Structura rațională a existenței s-a putut contura ca reprezentare în mintea cunoscătoare tocmai datorită stărilor extreme - *undă* sau *particulă* - în care existența poposește atunci când “ni se arată”. Diferitele reduționisme raționale au împins cunoașterea consensuală către structuri simple și bine conturate, când sub formă de particule, când sub formă de unde.

Particula și unda sunt *forme* consensuale ce apar în configurații *structurale* simple.

Complementaritatea cuantică se manifestă *rațional* în *uniformitatea* structurilor de particule sau de unde.

Astfel, pe rând, complementaritatea “rațională”, incertitudinea “haotică” și nonlocalitatea “spirituală” reprezintă mesajul pe care lumea cuantică îl transmite din profunzimile existenței. Ignorarea acestui mesaj ne ține departe de lucruri esențiale ce se petrec sub ochii noștri. Sentimentul de plenitudine pe care atitudinea spirituală îl cere, libertatea pe care haoticitatea existențială o fundamentează și ordinea în care existența uneori poposește, devin mai limpezi celui care s-a acomodat mental la “cuanticitatea” existenței. O lume în care principiile mecanicii cuantice vor genera reprezentări consensuale, drept urmare a unui proces educațional fundamental reformat, se va așeza într-o mai potrivită relație cu existența și va oferi omului șanse integratoare sporite.

Dar, nu trebuie ignorat nici avertismentul pe care George Steiner îl formulează metaforic în următorul pasaj:

*Dacă încercăm să scoatem la lumină o viețuitoare din adâncurile mării, ea se va descompune sau își va schimba în mod grotesc forma.*⁴⁴

Într-adevăr, profunzimile cuantice ne “vorbesc” prin interpretări ce pot fi oricând puse în discuție. Ipoteza alternativă a *universurilor multiple*, spre exemplu, poate schimba complet comentariile anterioare. Dar, exercițiul de interpretare rămâne integrator, în sensul că mobilizează mentalul colectiv *întru* sincronizarea cu *nous-ul* profund *din* care a evoluat, așezându-se prea ferm *în* forme abstracte.

⁴⁴ [Steiner ‘83] p. 138

Informație - Timp - Formă

Iar încorporarea timpului în schemele conceptuale ale fizicii apare doar în actul final al unei reintroduceri progresive a istoriei în natură și în studiile umane.

Ilya Prigogine
Noua alianță. Metamorfoza Științei, 1979

Triadele existenței, atâtea câte or fi, co-există sincron, fundamentând acauzal. Cele deja introduse în eseurile anterioare, și multe altele ce pot fi dezvăluite, ne sugerează complexitatea arhitecturală a existenței, ireductibilă la câteva principii fondatoare. Fundamentele existenței nu pot fi nici simple nici cauzale, așa cum prea mulți au crezut și mai cred încă. Ele presupun numai sincronicități ce exclud cauzalitatea liniară, pe care o înlocuiesc printr-o condiționare “circulară” sincronă, în care relația cauză-efect nu mai poate fi clar distinsă. Riscul unei abordări tautologice de tipul “existența există” este înlăturat prin *co-manifestarea* sincronă a mai multor triade “la fel de puternice”.

Fenomenalitatea, haoticitatea și structuralitatea existenței, cu care am început investigația noastră nesistematică, trebuie să co-existe *sincronic* cu mai multe triplete corespondente, în egală măsură fondatoare. Sincronic, pentru că în profunzime nu mai putem accepta o relație cauzală, ci numai o relație pur generativ co-existențială. O relație este imaginată ca *pur generativă* atunci când gândul se oprește din vârtejul condiționărilor cauzale într-un “loc” în care “toate” există împreună pentru a fundamenta sprijindu-se pe ceea ce generează. Acel “loc” este profunzimea existenței. O “simetrie” greu de explicat există între profunzimea existenței și omul cu Universul său. Această “simetrie” ar putea fi o justificare pentru vehicularea diverselor principii antropice propuse de mințile iscoditoare pe lungul drum al individuației culturale a lumii omului.

Este foarte dificilă închiderea discuției asupra unui subiect precum existența profundă și “fundamentarea” ei. Faptul că orice tentativă de a puncta definitiv nu face decât să dezvăluie noi fațete ale subiectului ne confirmă prezența complexității acolo unde întotdeauna am căutat frumusețea pură și simplă a câtorva principii fondatoare. Câți nu au visat, și mai visează încă, ecuații fundamentale și simple totdeauna?! Când vom reuși să interiorizăm gândul că *absolutul nu este abstract* și, de fapt, *nici măcar nu există*?

Pentru că psihologic putem greu lua în considerare mai mult de cinci întrebări referitoare la un subiect, vom mai comenta numai o singură triadă referitoare la existență, după cele deja prezentate în care am sugerat răspunsuri la **cum este?** spunând că existența este *fenomenală, haotică și structurală*, la **cum devine?** spunând: *întru, din și în*, la **cum se manifestă?** spunând: *unitar, unic și uniform*, la **cum o percepem?** spunând: *nonlocală, incertă, complementară*.

Cum ar putea fi formulată cea de a cincea întrebare? Se pare că ceea ce a mai rămas de întrebat nu poate fi formulat suficient de limpede, pentru că se referă la un prea plin “rest” ce are ambiția, pe cât de greu de justificat pe atât de greu de formulat, de a da socoteală pentru *tot* ce a rămas nelămurit. Mai mult, nelimpezimile întrebărilor și

răspunsurilor anterioare mai au o șansă de a fi atenuate numai prin sacrificiul de claritate la care consimte ultimul discurs despre existență. Din acest motiv nu ne interesează la ce întrebare va răspunde triada *informație - timp - formă*. Rostul ei este dincolo de un scop limpede formulat, tocmai pentru a rămâne consistenți cu nesistemicitatea programatică a demersului nostru.

Prin această din urmă triadă referitoare la existență încercăm o închidere forțată a subiectului, asumându-ne riscul de a lăsa o mulțime de întrebări fără răspunsuri. Pentru a atenua riscurile astfel asumate ne vom baza discursul pe interogații sintetice ce forțează, fără prea mare succes, după cum se va vedea, re-moșirea unor concepte ce ne bântuie mințile dintotdeauna.

Ce ne evocă fenomenalitatea, devenirea întru, unitatea sau nonlocalitatea existenței? Informația.

Atunci când, în experimentele de tip EPR pe care se bazează *nonlocalitatea* cuantică, două particule rămân “în contact” depărtându-se una de cealaltă cu viteza luminii, singura ipoteză pe care o putem face este aceea că între ele există o conexiune nesubstanțială de tip informațional ce corespunde unei *dimensiuni existențiale informaționale*. Ele comunică printr-un “câmp (mediu) informațional”. Principiul nonlocalității “cere” acest ingredient fundamental, informația. Într-adevăr, rezultatul măsurătorii efectuate asupra uneia dintre particule se “propagă” *informând* cealaltă particulă să treacă în starea corelată corespunzătoare.⁴⁵

Din toate timpurile mintea omului a brodat pe tema unei entități, de regulă mai subtilă, co-existență materiei.

*According to the Guhyasamaja tantra, a principal tradition within Vajrayana Buddhism, at the most fundamental level, no absolute division can be made between mind and matter. Matter in its subtlest form is prana, a vital energy which is inseparable from consciousness.*⁴⁶

Nous-ul și homeomerii lui Anaxagora reprezintă o ipoteză fondatoare la fel de sugestivă pentru co-participarea la existența profundă a unei entități informaționale, subtile, responsabilă pentru proprietăți globale ale existenței.

Alteori, existența profundă coabita cu un partener ce o complementa subtil. Poate cel mai bun exemplu este dualitatea *brahman-atman* din hinduism.

*Informateria*⁴⁷ propusă de Mihai Drăgănescu reprezintă o poziție fără echivoc în favoarea informației, ca ingredient fundamental al existenței profunde.⁴⁸ Informația

⁴⁵ Nonlocalitatea este posibilă datorită propagării informației fără ca această transmisie să poată fi folosită, deocamdată, la transferul unei informații utile. Este o informație numai pentru uzul propriu al fiecărei perechi de particule. Rezultatul măsurătorii fiind imprevizibil, ceea ce se transmite nu este predictibil și, în consecință, nefolosibil pentru un sistem de comunicație. Nu știm însă ce surprize ne pot oferi cercetările în curs. Spre exemplu, în 2004, un colectiv de la universitatea de stat din Maryland, condus de Alejandra Valencia, a folosit nonlocalitatea pentru a sincroniza două ceasuri, aflate la 3 km distanță unul de celălalt, cu o precizie de o picosecundă (10^{-12} sec.) ([Clegg ‘06] pag. 88).

⁴⁶ *Conform tradiției Guhyasamaja tantra din Vajrayana Buddhism, la nivelul fundamental nu poate exista diviziunea minte – materie. Materia în forma ei cea mai subtilă este prana, energia vitală inseparabilă de conștiință.* ([Dalai Lama ‘05], p. 110)

⁴⁷ [Drăgănescu ‘97/79]

fenomenologică a profunzimilor existenței poate fundamenta o teorie structural-fenomenologică în care nonlocalitatea cuantică să-și piardă aura misterioasă pe care încă o are. O teorie structural-fenomenologică este, în viziunea lui M. Drăgănescu, o teorie care poate considera obiectele cunoașterii în egală măsură drept fenomene și/sau structuri, care poate folosi cu egală îndreptățire metode formale și/sau metode nonformale.

Unitatea existenței pur materiale este o aserțiune cel puțin metafizică dacă nu și mai rău. Cunoașterea integrativă poate suporta imaginea unității existenței numai în prezența unui câmp informațional nesupus limitărilor pe care știința structurală le-a evidențiat în cazul materiei. Informateria poate asigura unitatea existenței. Cunoașterea integrativă va oferi poate modalități de studiu a informateriei profunzimilor. Metodele științei structurale nu permit, deocamdată, acomodarea proceselor informaționale cu cele materiale în limitele aceleiași abordări. Metodele cunoașterii structural-fenomenologice vor avea ca prim scop transformarea sentimentului unității existenței într-un fapt de cunoaștere certă.

Devenirea întru existență transcende simpla transformare structurală petrecută într-un mediu pur material. *Introdușchiderea*,⁴⁹ prin care ființa umană se conectează la profunzimile existenței, este o cale pe care conexiunile au în principal o componentă inefabilă de tip informațional. Întru existența profundă putem imagina acțiunii în primul rând pe suportul comun, nouă și profunzimilor, al informației fenomenologice.

Fenomenalitatea este misterul pe care-l întreține materialitatea tulburată de fluxuri informaționale.

Dar, ce este *informația*?

Informația pare a fi o *structură* care *acționează* prin *înțelesul* pe care-l are într-un context mai mult sau mai puțin delimitat.

Ce ne sugerează haoticitatea, evoluția *din*, unicitatea sau incertitudinea existenței? *Timpul*.

Haosul este un proces care-și modifică regula de evoluție în timp. Timpul este, într-adevăr, o variabilă specială numai în procesele haotice. Prigogine are dreptate vorbind de “încorporarea timpului în schemele conceptuale ale fizicii”. Mai mult, timpul este din ce în ce mai spectaculos incorporat și în schemele conceptuale ale matematicii, biologiei, psihologiei. Odată insinuat, *timpul* “strică” serenitatea atemporală sau rigiditatea formală prin *incertitudinea* indusă la nivel conceptual. Acolo unde până nu demult previzibilitatea era considerată o virtute, imprevizibilitatea devine regulă.

⁴⁸ David Bohm consideră și el informația, sub forma *informației active*, pentru a explica fenomene la nivele cuantice, dar pentru el informația este doar un proces structural la un nivel energetic foarte scăzut. Citez din [Bohm '00], pag. 93: *In other words, information contained within quantum potential will determine the outcome of a quantum process. Indeed it is useful to extend this idea to what could be called active information. The basic idea of active information is that a form, having very little energy, enters into and directs a much greater energy. This notion of an original energy form acting to “inform”, or put form into, a much larger energy has significant applications in many area beyond quantum theory. The analogy with the causal interpretation is clear. The quantum wave carries “information” and is therefore potentially active everywhere, but is actually active only when and where this energy enters into the energy of the particle.*

Din citatele anterioare, și din întregul context din care au fost extrase, se poate contura cel mult conceptul unei informații structurale fără implicații fenomenologice. Informația activă propusă de David Bohm nu poate fundamenta, spre exemplu, nonlocalitatea dezvăluită de experimentele EPR.

⁴⁹ Concept propus și dezvoltat de Mihai Drăgănescu.

Evident, *evoluția din* este un proces pe axa timpului. Neașezarea a tot ce ne înconjoară în lumea pe care am construit-o, pe care nu o mai putem ignora și, din păcate, nici controla, se petrece sub “pecetea timpului”. Timpul este matricea în care neașezarea, neastâmpărul existenței se manifestă.

Unicitatea este rezultatul unei procesualități prin care diferențierea se instituie, se menține și evoluează în timp. Unicitatea nu este “dată” și nici “garantată”. Ea este rezultatul strădaniei de a ieși *din* uniformitate printr-o zbatere haotică ce poposește temporar în manifestări *unice*.

După toate acestea, ce ar putea fi *timpul*? Întrebarea sună aproape impertinent. Timpul este, într-adevăr, una dintre mărimile fizice pe care o putem măsura cu cea mai mare acuratețe; măsura timpului este foarte limpede, dar ceea ce măsurăm nu este la fel de clar definibil. Este poate *cel mai abstract mod de a vorbi despre ce se întâmplă între două evenimente*. Dar am senzația că un astfel de răspuns mai mult ocolește, inabil, întrebarea.

Ce au în comun structura, încremenirea în, uniformitatea sau complementaritatea existenței? *Forma*.

Uniformitatea este posibilă numai dacă este definită și impusă structural-*formal*. Orice nouă *structură* dezvăluită este o regresie către o *formă*, în sensul că pentru a se contura, detalii, uneori importante, au fost lăsate deoparte.

Complementaritatea undă-particulă este posibilă numai printr-o reducere formală avansată, care permite încremenirea într-o ipostază extremă. Modelarea matematică este cea care prin *formalismul* ei ne vorbește de unde sau particule acolo unde noi percepem numai fenomene, care nu sunt nici ondulatorii nici de tip particulă.

Dar *forma* ce este? Un concept bine conturat începând cu tradiția platonico-aristotelică, pe care-l folosim dezinvolt fără a ne preocupa de o posibilă definiție riguroasă. Uzul este mai tare decât rigoarea formală în cazul *formeii*, favorizând abuzul și tolerând confuzia, nu de puține ori deosebit de expresivă.

Să nu ne mire caracterul deschis, imposibil de captat în definiții unanim acceptate, al conceptelor precum *informație*, *timp* și *formă*. Neînchiderea lor reflectă incapacitatea noastră creativă de a formula, sugera sau evoca “ultimul cuvânt” asupra existenței. *Nous*-ul infiltrat în spațiul conceptual împrumută acestuia abilitatea serendipică de a “manipula” reprezentări ce pot da socoteală și asupra resturilor semnificative ce nu se lasă încorsetate în forme, nu se supun timpului, dar *întru*-formează prin informația fenomenologică profundă.

TRIADE ALE OMULUI

Homo sapiens - Homo ludens - Homo faber

*We call ourselves by many names: Homo sapiens, man the wise; Homo habilis, man the able, the toolmaker; Homo ludens, man the playful. Each aspect makes its contribution to science.*⁵⁰

Stuart Kauffman
At Home in the Universe, 1995

*He [Segiu Celibidache] was for me one of the greatest musician of the century. He was part scientist, part gipsy, and part philosopher. And he had the qualities and the faults of all of those.*⁵¹

Daniel Barenboim
Din The Art of Conducting, DVD, 1997.

Mileniul ce începe nu va fi unul al *spiritualității*, **nu** se va supune nici *imaginarului* dezlănțuit, dar **nu** va fi nici al *raționalității*. Ne așteptăm ca mileniul trei să dea sens dezvoltării globale sub forma *geomodernității*⁵² pe structura parțială și scheletică a modernității. Dar modernitatea contemporană a părții civilizate a lumii va putea fi fructificată numai prin șansa pe care o va oferi geomodernității refacerea **unității omului**. Din păcate, unitatea omului occidental a fost subminată de o evoluție bimilenară care se împlinește, în acest început de mileniu, numai în afara și în pofida omului, prin modernitate.⁵³

Calea către unitatea presupusă de geomodernitate implică și unitatea omului, în sensul unui echilibru între formele prin care omul se raportează la *plenitudinea* existenței, la manifestările ei *spontane* sau la *ordinea* ei structurală. Omul face față specific plenitudinii, spontaneității și ordinii, opunându-le pe rând atitudinea spirituală, insolitul imaginarului sau abordarea rațională. O evoluție, cel puțin “neinspirată”, a subminat această unitate prin manifestări disociate de o istorie ce l-a obligat pe omul occidental la o exersare preponderent diacronică a celor trei atitudini.

Într-adevăr, omul “neinspirat” al ultimelor două milenii a pus în comun cu obstinație tot ceea ce-l poate despărți de ceilalți. Cu această ocazie comunicarea este cea

⁵⁰ Folosim mai multe nume pentru a vorbi despre noi înșine: Homo sapiens, omul înțelept; Homo habilis, omul îndemânatic, făuritorul de unelte; Homo ludens, omul jucăuș. Toate aceste aspecte contribuie la dezvoltarea științei.

⁵¹ El [Sergiu Celibidache] a fost unul dintre cei mai mari muzicieni ai secolului. El a fost parțial om de știință, parțial țigan și parțial filosof. Și a avut toate calitățile și defectele acestora.

⁵² [Malița ‘98]

⁵³ O atitudine idilizantă, practică aproape sistematic în ultimele două secole, face ca imaginea noastră despre omul oriental să fie puternic distorsionată. Practicile spirituale de origine orientală ne-au creat iluzia că populația acestei părți a lumii este mai echilibrat dezvoltată.

care suferă în primul rând. Trăim intens paradoxul blocării mecanismelor de comunicare prin ceea ce în mod nefericit am exteriorizat într-un spațiu comun.⁵⁴

Comunitățile umane se constituie numai din ceea ce oamenii reușesc să pună în comun prin **comunicare**. Oamenii comunică numai prin ceea ce au reușit să *exteriorizeze*⁵⁵ într-un spațiu comun ce-i separă. Spațiul comunicării este format din limbaje, instituții, tehnobiecte, piețe, mecanisme financiare, Prin acest spațiu se poate comunica univoc numai ceea ce construcția lui formal-structurală permite. “Regulile sintactice” ce caracterizează construcțiile formale în aceste spații permit transferul suficient de corect al semnificațiilor, odată cu blocarea sau distorsionarea sensurilor. Dar, *pe oameni nu-i pot uni numai semnificațiile, iar sensurile nepuse în comun îi separă*.

Cum poate fi penetrat de sensurile omului acest spațiu bine organizat și rigidizat de regulile simple ce-l guvernează?

Jocul se întrevide a fi modul cel mai natural prin care se poate umaniza spațiul comunității, spațiul în care prin comunicare ar trebui să reușim o foarte eficientă punere în comun a sensurilor în pofida rigidității sintaxei. Max Frisch sugera în jurnalul său că orice tentativă de comunicare consistentă nu poate reuși decât cu bunăvoința celuilalt. Ușurința și naturalețea presupuse de inocența jocului sunt cele care conduc la forma de bunăvoință propice comunicării.

Să privim deci jocul cu ochiul celui care-și pune o ultimă speranță în capacitatea acestuia de a lega oamenii fără a atenta la unitatea omului. Unitatea în geomodernitate presupune și unitatea omului. Jocul geomodernității va fi jucat de oamenii pentru care **joaca** unește **regula** cu **rostul**.

Orice joc este guvernat de *reguli*. În același timp, orice joc are un *rost*. Mai mult, orice joc predispozează la *joacă*.⁵⁶

Rostul, regula și joaca sunt axele spațiului în care se manifestă unitatea jocului ca un reflex al unității omului. Deci:

joc = rost & joacă & regulă

Homo sapiens dezvăluie rostul jocului. **Homo faber** construiește regulile jocului. **Homo ludens** joacă jocul. Jocul este forma de manifestare a libertății omului, care apare,

⁵⁴ *Omul se izolează punând în comun, în intervalul deschis dintre indivizi, tot ceea ce-l limitează. Ne izolăm unii de ceilalți prin obiectele create, prin gândurile și deprinderile întrupate în cultură sau prin exersarea anumitor relații în arena politică.*

O posibilă definiție a omului ar fi atunci aceea ce-l prezintă ca pe o ființă care-și exteriorizează treptat toate capacitățile și deprinderile ce se află sub **blestemul limitei**. *Suma tuturor acestor exteriorizări formează lumea omului ce include, printre altele, etnosfera, tehnosfera, spațiul politicului Lumea se desfășoară în spațiotemporalitatea ce permite tuturor celor limitate să-și atingă limitele.*

Ceea ce-i predispus la limitare se împlinește numai prin atingerea limitei. În om spectrul limitei poate apărea, dar nu se poate împlini. Tocmai acest spectru se pare că se află la originea tendinței naturale de exteriorizare, de segregare într-un spațiu exterior omului. Astfel, lumea omului se constituie ca un spațiu în care se împlinesc limitări ce, prin acțiunile oamenilor, sunt de neevitat. Numai în această lume, a limitelor împlinite, sau în curs de împlinire, omul se poate manifesta liber, cu toate nelimitările și neîmplinirile sale. [Ștefan ‘92].

⁵⁵ [Gourhan ‘64].

⁵⁶ Este comună deja distincția dintre joc (game) și joacă (play). Un sens al acestei distincții este tratat în [Liiceanu ‘98]. O variantă mai rudimentară a distincției dintre joc și joacă este cea pe care o avem în vedere în acest text. Privim joaca drept jocul în sine - o practicare a jocului independentă de rost și regulă.

astfel, cu rostul și cu regulile ei, ce permit ca joaca să dea măsura performanței cu care libertatea este exersată.

Exercițiul libertății poate fi evaluat numai în funcție de echilibrul dintre cele trei componente ale jocului. Astfel:

- jocul fără rost este mai puțin decât un joc gratuit - este o libertate fără sens
- fără reguli este mai rău decât o acțiune haotică - este libertatea degenerată în anarhie
- jocul fără joacă este pur și simplu opresiv - nelibertatea lui se transformă în ineficiență.

Dar jocului îi pot lipsi uneori mai mult decât o singură componentă. Astfel:

- jocul fără reguli și fără rost reprezintă o joacă nesăbuită și ne semnificativă totodată
- jocul fără rost și joacă devine exercițiu stupid și plicticos
- jocul fără regulă și joacă este cel mult un extaz ce blochează omul într-o ipostază tristă

Ce ar fi jocul fără rost, regulă și joacă?

Cred că a sosit timpul să trecem dincolo de “joaca dea jocul” și să vedem cum sunt făcute jocurile mileniului care a început deja.

Ce jocuri vom juca pentru a sprijini comunicarea, comunitatea și geomodernitatea în anii 2000? **Jocuri cu mai multă joacă!**

Pentru ca jocul și, prin acesta, omul ce comunică să devină puternici, în ultimele secole a trebuit să fie sacrificată în prea mare măsură joaca. Jocul și-a atins astfel limite ce-l pun în discuție ca joc. Să întremăm deci jocul cu o infuzie de joacă!

Limitele jocului sunt limitele omului ce-l joacă. Excesul de rost și reguli a limitat omul la comportamente ce-l epuizează prea mult în preajma *sensurilor profunde* sau a *rigorii formelor și structurilor*. Au putut fi astfel dezvăluite limite ce se vor dovedi benefice unei evoluții ulterioare. Excesul de regulă și rost are rolul de a ne aduce în preajma limitelor, dar depinde numai de noi cum jucăm această poziție privilegiată.

Modernitatea s-a dovedit o cale dominată explicit de regulile jocului și implicit de rosturi mai mult sau mai puțin opresive. În spațiul dintre regulă și rost, jocul se joacă stingherit de limite a căror depășire va impune, în prelungirea modernității (nu în postmodernitate), reconsiderări fundamentale. Cea mai importantă va fi joaca, reintegrată consistent în joc pentru a compensa ceea ce regula și rostul singure nu pot împlini.

Homo ludens va face jocurile în mileniul trei. Atunci când luăm lucrurile prea în serios, acestea ajung “să-și dea complexitatea pe față” și nu ne mai “înțelegem” cu ele. Așa se întâmplă când dăm un sens prea adânc lucrurilor considerate în cele mai mici detalii. Spiritualitatea și raționalitatea și-au dat de prea multe ori mâna pentru a înregistra eșecuri răsunătoare.⁵⁷ O atitudine *à la légère* poate fi de multe ori mai eficientă. Relaxarea

⁵⁷ Până în 1230, când Michael Scot, la Universitatea din Neapole înființată de Frederick II în 1224, traduce din arabă textele lui Aristotel despre științele naturale și Metafizica, în cultura occidentală acesta era prezent numai prin lucrările sale de logică, traduse la începutul secolului al VI-lea de Boethius (480-525). Timp de mai bine de o jumătate de mileniu logica aristotelică este folosită numai pentru a demonstra consistența Bibliei. În 1150 Petru Lombardul, la școala catedralei din Paris, încununează acest demers scolastic prin

presupusă de joacă poate reuși acolo unde încrâncenarea rațiunii sau cerbicia spiritului ratează.

Rațiunea este impersonală, iar spiritualitatea este “prea” personală. Rațiunea vorbește numai despre alții, iar spiritualitatea se presupune numai pe sine. Pentru a fi jucăuș trebuie să intri în dialog.

Într-adevăr, demersul rațional ce dă, impersonal, regulile jocului, se produce la *persoana a treia*; atitudinea spirituală ce dă, prin implicare conștientă, rosturile jocului, nu poate evita *persoana întâi*; numai spontaneitatea imaginarului, ce permite joaca jocului, este obligată la dialogul ce aduce în scenă *persoana a doua*.

Homo ludens este cel care dialoghează, ținând cont de regulile stabilite de homo faber și de rosturile impuse de homo sapiens, dar conform opțiunilor sale în a alege regula pe care o aplică sau rostul pe care-l are în vedere. Dincolo de rosturi și reguli există imensul spațiu al opțiunilor spontane care pot evolua haotic atrăgând dialogul - comunicarea - pe căile cele mai neașteptate. **Intenționalitatea**, componenta strict specifică imaginarului, este cea care dă culoare jocului. Dar atenție, ea poate aduce lumină sau întuneric!

Astfel, are sens întrebarea: care este mecanismul prin care dialogul spontan jucăuș se poate lăsa atras către o soluție constructivă, utilă partenerilor de joc, în condițiile în care ei pot alege liber regula sau rostul la fiecare “mișcare”? Dincolo de reguli și rost, în joacă mai este nevoie și de **încredere**.⁵⁸ În spațiul haotic al “mișcărilor” posibile, dacă jocul se joacă “pe încredere”, atunci partenerii vor fi atrași pe o traiectorie bună.

Homo ludens este cel care va putea juca jocul geomodernității, dar numai pe încredere. (Carența principală a secolului care tocmai s-a încheiat a fost în planul comunicării; dialogul este imposibil de amorsat în **ne-încredere**.) Regulile și rosturile nu sunt suficiente pentru a stăpâni geomodernitatea. **Jocul pe încredere** este cel care oferă, omului și lumii lui, ultima șansă.

Pentru că omul este sapiens, ludens și faber totodată, va putea fi în preajma “adevărului” - a unei cunoașteri integrale - numai practicând nuanțat și flexibil o triadă pe care o va găsi în preajmă. Ea este:

Credință - **Încredere** - Certitudine.

Exercițiul jucăuș de a dezvolta triada îl lăsăm pe seama cititorului.

Libri Quattuor Sententiarum. Logica aristotelică este pusă în slujba dogmei. Un demers absurd - dogma nu se justifică -, care a avut totuși imensul merit de a păstra vie în cultura occidentală apetența pentru raționalitate.

⁵⁸ Fukuyama tratează în [Fukuyama ‘95] problematica încrederii în spațiul economicului, dar, cu argumente similare, discuția poate fi extinsă și dincolo de economie.

Ethos - Pathos - Logos

În mod normal sănătatea mentală a omenirii ține de transă, de capacitatea de a participa la seducție și miraj.

Gabriel Liiceanu
Ușa interzisă, 2002.

Într-o foarte tehnică lucrare de știința calculului, Ian Parberry, un distins profesor american, scria:

Our confidence in the adding algorithm can be analyzed using the rhetorical techniques established thousand of years ago in ancient Greece. The ancient Greek philosophers classified formal argument into three distinct classes:

- **Ethos:** Proof by authority. (“I am the teacher, and I say that it works.”)
- **Pathos:** Proof by emotion. (“It would make me happy if you believe that it works.”)
- **Logos:** Proof by logic. (“Here’s how it works”)

Our initial confidence in the addition algorithm comes from the ethos or pathos of our teacher (preferably the former, but lamentably often the later), and increases as experience verifies that it is indeed correct. Logos often comes much later, if at all.⁵⁹

Prea omenescul *pathos*-ului ne domină până într-atât, încât chiar convingerile raționale nu se pot forma decât amorsate emoțional. O spune Ian Parberry, un distins truditor într-ale raționalului. Probabil că știe acest lucru dintr-o experiență superior asimilată.

Ian Parberry regretă însă preeminența *pathos*-ului față de *ethos*. Pare a fi efectul unei educații în care bipolaritatea spiritual-rațional a jalonat singură și prea strict spațiul învățării în care el s-a format. Nu cumva calea cea mai naturală de a accesa noutățile lumii este cea de a ne lăsa sugestați de spectacolul ei? Iar a recepționa lumea ca spectacol nu ar putea fi modul superior de a ne simți integrați existențial?

⁵⁹ Încrederea pe care o avem în algoritmul de adunare poate fi analizată pornind de la tehnicile retorice promovate mii de ani în urmă de vechii greci. Filosofii Greciei antice au pus în evidență trei moduri distincte de a argumenta:

- **Ethos:** argumentul autorității. (“Eu sunt profesorul și vă spun ca așa se face.”)
- **Pathos:** argumentul emoțional. (“Mă veți face fericit dacă acceptați că așa se face.”)
- **Logos:** argumentul rațional. (“Să vă explic cum se face ...”)

Pentru început, încrederea noastră în algoritmul de adunare provine pe calea *ethos*-ului sau *pathos*-ului (de preferat pe calea primului, dar, din pacate, cel mai des pe calea celui de al doilea) și se întărește pe măsură ce practica verifică corectitudinea procedurii. Rațiunea vine mult mai târziu, dacă mai apucă s-o facă.

([Parberry ‘94] pag. 22)

Lumea pendulând între *ethos* și *logos* nu este oare prea plicticos încremenită în ipostaze opresive sau ciclicități obsedante? Desigur, ce poate fi mai “fără ieșire” decât o atitudine strict determinată de plenitudinea existenței sau, la cealaltă extremă, de rigiditatea formală, în timp ce instinctul bun al omului a fost dintotdeauna *devenirea*: “ieșirea” din limitele impuse de interioritatea arhetipal cuplată la profunzimile existenței și/sau exterioritatea dominată de structurile construite sau formele dezvăluite.

Gnosticii, și cu ei, tacit, întregul Occident, pun prea mult accentul pe bipolaritatea exterior-profunzime atunci când încearcă să înțeleagă ființa umană:

*Humans possess two ways in which they can expand the magic circle of their selfhood: one outward, the other inward. Extraversion of psychic energy propels the attention of the personality into the outer world of sensation with its attendant reactive feelings and thoughts. But, in the state of deep inward attentiveness and psychic permeability, another kind of expansion takes place. Suddenly, we are no longer puny humans trapped in the gray fog of personalistic concepts and images; rather, we are at the center of a web of consciousness, we become aware of many kinds of meanings vibrating along the web, and we develop the capacity, not unlike a spider in a similar situation, to catch hold of the causes of these vibrations.*⁶⁰

Dar la nivelul strict al omului nu se întâmplă oare nimic!? Dacă prin *ethos* dăm pe față relația noastră cu plenitudinea profunzimii, iar prin *logos* ne supunem rigorilor lumii superficiale, atunci n-am putea să ne păstrăm nouă spontaneitatea “pătimașă” a gestului insolit? *Pathos*-ul este cel ce ne încurcă sau descurcă relația, când prea intimă cu existența, când prea uscată cu formele și structurile. Supunerea la o conexiune profundă sau la o relație formală exterioară poate fi mai ușor acceptată cu gândul la libertatea interioară atât de patetic asumată uneori de **expresia** artistică. *Simplitatea aparentă*⁶¹ a unei linii într-un desen al lui Sorin Ilfoveanu, ne readuce în realul cel mai intens atunci când aspirăm absurd către profunzimi intangibile sau când suntem rătăciți în hățișul formelor pe care le-am structurat nesăbuit.

Omul se află în *intervalul* dintre profunzimile existenței și structurile/formele lumii. Mentalul său este cel care poate actualiza consistent fluctuațiile haotice (cuantice) ale existenței. *Pathos*-ul poate fi privit ca acea subtilă abilitate a mentalului uman de a se lăsa sub influența “straniilor atractori” care convertesc haosul când în fenomen spectacular când în structură imprevizibilă. Patetismul fenomenal sau structural reprezintă miracolele mediate de ființa umană prin care existența se manifestă insolit.

⁶⁰ *Oamenii au două căi prin care își extind cercul magic al sinelui: una către exterior și alta către interior. Extrovertirea energiei psihice conduce atenția înspre lumea externă a senzațiilor, împreună cu sentimentele și gândurile asociate. Dar, în starea de adâncă concentrare și permeabilitate psihică, are loc un alt tip de expansiune. Deodată, nu mai suntem ființe oarecare prinse în ceața conceptelor centrate pe noi înșine și devenim centrul unei conștiințe de tip rețea, conștientizând mulțimea de înțelesuri ce vibrează în această rețea. Dezvoltăm abilitatea, de tip păianjen, de a capta și menține cauza acestor vibrații.* ([Hoeller, ‘89], p. 168)

⁶¹ *Complexitatea aparentă* a unor structuri fractale, spre exemplu, este incomparabil mai mare decât simplitatea aparentă a unei autentice expresii artistice. Dar, complexitatea reală a unei structuri fractale oricât de spectaculare (dată de dimensiunea descrierii formale care-l generează) este foarte mică în comparație cu complexitatea reală a unei expresii artistice (ce se apropie de limita la care este definit aleatorul).

Nu este mai puțin adevărat că gestul patetic capătă o consistență suplimentară în prezența disценământului etic sau supus raționamentului logic. *Pathos*-ul riscă, dar este temperat de profunzimea *ethos*-ului și luciditatea *logos*-ului, astfel încât ființa umană poate exercisa mai relaxat comportamente și în afara spațiului delimitat de prea uzata dihotomie spiritual-rațional.

Ethos-ul și *logos*-ul pot proteja ființa umană de excesele *pathos*-ului, iar acesta, la rândul lui, permite aceleiași ființe să-și exercite înțelepciunea și abilitățile cu mai multă imaginație.

Cu siguranță *pathos*-ul, nerestricționat logic și etic, poate fi un pericol. Pe rând sau simultan *logos*-ul și *ethos*-ul au “protejat” lumea de excesele *pathos*-ului. Întotdeauna patima, “bat-o vina”, era scoasă vinovată de excesele omului și lumii lui.

Dar, nu la fel de periculos se poate manifesta și *logos*-ul sau *ethos*-ul în exces, fără asistența colegilor de triadă? Răspunsul nu mai este la fel de evident, pentru că de prea multă vreme există o “complicitate” tacită între cele ale spiritului și cele ale rațiunii întru opresarea produselor imaginarului. Imaginarul este fratele mai mic de giumbușlucurile căruia frații mai mari trebuie să protejeze lumea sau pe ei înșiși.

Logos-ul nu poate greși pentru că el își poartă cu sine instrumentele prin care adevărul poate fi distins de fals! *Ethos*-ul, nici el nu poate face rău pentru că tocmai el este responsabil pentru separarea răului de bine! Oare, așa să fie?

În privința *logos*-ului iluziile nu ne-au fost spulberate decât după două milenii și jumătate de speranță, trudă și derută.⁶² *Logos*-ul, mănuiitorul prin excelență al mașinii de decis în privința adevărului, nu poate da socoteală decât de adevărul sau neadevrul unei infime părți din spațiul pe care și l-a adjudecat cu aroganță⁶³ Și dacă acest lucru nu este foarte evident oricui, faptul se datorează unei posibile “coaliții” cu *ethos*-ul, care îndrumă, greu de spus cum, ființele umane către zonele în care adevărul se poate decide.

Pe de altă parte, ce este filosofia sistemică dacă nu expresia neputinței *ethos*-ului individual de a se înfățișa oamenilor? Gândul profund asupra plenitudinii existenței este o experiență individuală ce conferă o autoritate care, singură, nu se poate impune. Misticii nu generează scoli. Exercițiul pur spiritual⁶⁴ “produce” pentru uz propriu. Cum pot ajunge în lume reflexe ale experiențelor individuale de excepție? *Ethos*-ul cere un mediu prin care să iradieze în lume, singur este condamnat la ființare numai în și pentru sine. *Logos*-ul a ajutat mai întotdeauna *ethos*-ul să-și arunce plasa peste lume:

A gândi în varianta filosofiei înseamnă a elabora un Netz, o plasă cu ochiuri strânse pe care o arunci asupra lumii. Tradiția acestui “cod” urcă până la categoriile lui Aristotel; Platon nu avea cod. (A fost prima și ultima oară când filosofia a fost liberă de cod.) Toate filosofii mari de după Aristotel au reprezentat construcții de coduri prin categorii. Ceea ce individualizează un

⁶² Între momentul în care Epimenide din Creta se declara mincinos și lucrările lui Kurt Gödel și Alan Turing s-a scurs amar de vreme, timp în care minți strălucite au încercat să vadă unde a greșit primul. Ultimii au dovedit că nu era vorba de o greșeală, ci de o aspirație ce s-a dovedit stupidă numai după ce a fost formulată cu maximă claritate, începând din 1900, de către David Hilbert, sub forma *problemei deciziei*.

⁶³ Gödel prinde *logos*-ul în dificultate într-un singur caz, Turing arată că pot fi mai multe, dar numai Gregory Chaitin dezvăluie imensitatea copleșitoare a spațiului în care adevărul este posibil dar nedecidabil [Chaitin ‘06].

⁶⁴ Meditația de diverse sorturi (practicată și recomandată de Ken Wilber), experimentul filosofic (descriș și folosit de Mihai Drăgănescu), ...

*filosof este setul lui de categorii, patentul lui de fabricare a plasei pe care o aruncă peste lume.*⁶⁵

Deci, aproape sigur, există o “complicitate” între *ethos* și *logos*, complicitate ce-i ajută să supraviețuiască. *Ethos*-ul ne menține în preajma celor ce pot fi decise de *logos*, iar *logos*-ul, la rândul său, ajută *ethos*-ului să se manifeste în lume, chiar dacă o face sub forma trunchiată a filosofiilor sistemice.

Pathos-ului i se acordă de prea multă vreme numai rolul de “încurcă lume” în preajma *ethos*-ului și *logos*-ului.⁶⁶ Consecința: excesul se extinde, de fapt, numai asupra ultimilor doi. Aspirația către rațiune și spiritualitate nu a fost niciodată mai excesivă decât în contemporaneitate. Opresând excesele imaginarului, s-a deschis calea diverselor “raționalisme” sau “spiritualisme”, ambele perceptibile ca specii ale *reducționismului*.

Ce poate fi mai excesiv, dacă nu de-a dreptul stupid, decât o “estetică matematică” sau o “mașină spirituală”?⁶⁷ Ce ar fi să facem mai mult loc *pathos*-ului în preajma noastră? Poate va deturna pe căi mai naturale o parte din apetența pentru exces? În locul “codului”, poate “stilul” va fi un ambasador mai eficient al *ethos*-ului individual în lume, ne sugerează Gabriel Liiceanu. În alți termeni - “formal vs. neformal” - Mihai Drăgănescu⁶⁸ ne îndeamnă exact la același lucru, numai că extinde îndemnul și dincolo de gândul pur filosofic, către domeniile cunoașterii care încă se află sub opresiunea formal-structuralului. Și ce este cartea despre îngeri a lui Andrei Pleșu⁶⁹ dacă nu o invitație în intervalul în care *pathos*-ul mediază autoritar?

O idee, un cod, neexploatat sistematic⁷⁰ este calea de a evita *ethos*-ul prins în “ghipsul” *logos*-ului. Ce putem folosi în locul codului, pe care nu-l găsim sau pe care-l refuzăm, atunci când nu ne putem apropia nici un stil? Cred că sugestia lui Radu Petrescu de a contempla în noi “arhitecturile lumii” poate oferi o soluție de comportament în intervalul ce se cascadează între *cod* și *stil*. *Abordarea arhitecturală este modul patosului* de a se strecura, iscoditor și jucăuș, în locuri unde complexitatea fenomenologică sau structurală se manifestă minimal, iar înțeleșurile puse în joc pot fi foarte semnificative. Pătimașul nu-și cultivă abilitatea de a pătrunde detaliile structurale până în ultimele lor consecințe, sau nu are tihna de a internaliza fenomenalitatea în toate profunzimile ei. Pătimașul are însă *voința* de a se pătrunde (de ce nu fenomenologic) de spectacolul arhitectural al existenței, compensând *imaginativ* și *intuitiv* ceea ce nu poate construi sau înțelege prin exersarea exclusivă a deprinderilor formal-structurale.

⁶⁵ [Liiceanu ‘02], p. 136

⁶⁶ Sfârșitul Renașterii, odată cu Reforma reprezintă începutul unor timpuri grele pentru *pathos*. Din subteranele mișcării gnostice se aude din ce în ce mai exclusiv numai discursul cunoașterii raționale. Gnoza decide să reia lupta, folosind numai ascuțiturile rațiunii, renunțând la spectaculozitatea imaginarului și la cerbicia spiritului.

⁶⁷ Scuze pentru opțiunea de a evita referințele bibliografice, care, oricât ar părea de ciudat, abundă.

⁶⁸ [Drăgănescu ‘97/79]

⁶⁹ [Pleșu ‘03]

⁷⁰ Poate că eseurile din această carte nu sunt decât un exemplu de explorare haotică a unei idei ce bântuie în lumea noastră saturată de încrâncenare rațională și extaz mistic. Prima crește inutil complexitatea lumii, iar cel de al doilea irosește energia care ar putea reduce complexitatea în exces. La fel percep eseurile din *Profunzimile lumii materiale* a lui Mihai Drăgănescu, eseurile lui David Bohm, notațiile zilnice din *Ușa interzisă* a lui Gabriel Liiceanu, cartea *Despre îngeri* a lui Andrei Pleșu, cărțile lui Ken Wilber, ... și *anarhetipurile* lui Corin Braga (descoperite atunci când hotărâsem să închid șantierul triadic care a produs aceste eseuri).

Reducția arhitecturală bilaterală, ce se manifestă cu această ocazie la nivelul pathosului, este mai curând o adaptare decât o reducere, pentru că se manifestă prin două procese simultane: (1) substituirea detaliilor formal-structurale prin descrieri funcționale mai simple și, de ce nu, mai semnificative, și (2) accentuarea localității conexiunilor prin atenuarea celor holistice.

Pathosul substituie spectacular și pune accente semnificative pentru a putea stăpâni complexitatea ce copleșește logosul și/sau blochează ethosul.

Holismul Orientului și structuralismul Occidentului se întâlnesc, la nivelul mentalului integral dezvoltat, cu *gândirea arhitecturală*, ca modalitate ce emerge, în prelungirea modernității, sub presiunea complexității ce nu mai poate fi ignorată. Mentalul superior educat, antrenat și instruit al cetățeanului lumii globale folosește, mai mult sau mai puțin conștient, *gândirea arhitecturală* ca pe un artificiu eficient.

Absolutul ethosului și abstractul logosului sunt din ce în ce mai mult provocate de arhitecturile pe care pathosul le dezvăluie sau le impune. Dar provocarea este una integrativă, pentru că arhitecturile dintotdeauna au avut și “stil” și “cod”, astfel încât ajungem să avem și “stil” și “cod” totdeauna printr-o bună relație cu *pathos*-ul exersat arhitectural.

Revelație - Sugestie - Explicație

Primitive man was much more governed by his instincts than are his "rational" modern descendants, who have learned to "control" themselves.⁷¹

Carl G. Jung
Man and His Symbols, 1964

În măsura în care este profundă, orice cunoaștere este o revelație. Înțelegerea completă a sensului unei afirmații de genul *"Unu plus unu fac doi"* nu poate fi atinsă numai prin explicație. *"Unu plus unu fac doi"* este o propoziție simplă numai în contextul limitativ al aritmeticii, acolo unde de regulă-i asociem un înțeles pur *sintactic*. Înțelesul ei poate căpăta stranie conotații, sugerând cele mai imprezvizibile lucruri, dacă este dată pe mâna mașinii de generat *semnificații* a imaginarului. Iar dacă vrem să-i asociem / dezvoltăm / revelăm un *sens* profund, atunci riscăm rătăcirea în hățișuri ce-și schimbă înfățișarea pe măsură ce le parcurgem.

Poate că dificultatea în care ne pune o propoziție ca *"Unu plus unu fac doi"* este dată de faptul că a fost generată de mintea omului într-un proces nu întotdeauna consistent cu existența. Să considerăm atunci, cazul mai firesc al unui fenomen natural cum ar fi o *cădere de apă pe un pârâu de munte ce curge printr-o pădure străbătută numai de o potecă de picior*. Contactul nemijlocit cu această realitate va genera în ființa umană o stare complexă, ce va conține, printre altele, și o *reprezentare* mentală sub forma unui amestec dintre o *descriere* concisă în limbaj natural (similară celei din fraza anterioară), o *interpretare* marcată de starea psihică în care percepția are loc și o *evocare* ce ține cont de capacitatea de cuplare a ființei respective la existența plenară. "Arhitectura" spațiului împădurit, în care o cale de apă și una de picior coexistă, ghidează, fiecare în felul ei, pașii celui care-și supune mentalul experienței *unice* de a străbate un loc în care *unitatea* lumii se confruntă cu *uniformitatea* reflexelor mentale.

Tensiunea dintre unitatea lumii, ce se *revelează* numai, și uniformitatea pe care o introduce încercarea de a *explica* mai mult decât poate fi explicat se descarcă prin izbucniri haotice ghidate de sugestiile împrăștiate peste lume de o *imaginație* bine strunită. Incisivitatea cu care explicația tranșează brutalizează unitatea minții ca parte a existenței. O soluție rudimentară induce, într-o primă etapă, comportamente mentale distincte, iar într-o a doua etapă declanșează procese de "specializare" prin exteriorizări⁷² dăunătoare pe termen lung. Jung vorbește despre felul cum la o populație primitivă capacitatea de a visa semnificativ era *delegată* șefului de trib și vrăciului. Aceștia au delegat această funcție comisionarului districtual englez, după ce teritoriul a început să fie administrat de coroana

⁷¹ Omul primitiv era în mai mare măsură guvernat de instinctele sale decât este modernul său descendent "rațional", care a învățat să se "controleze".

⁷² În sensul lui Andre Leroi Gourhan.

britanică.⁷³ “Recuperarea” acestei exteriorizări se produce mai târziu, trunchiat, sub forma atitudinii spirituale și a *eliberării prin imaginar*, atunci când acest lucru este posibil.

Prin delegarea despre care am vorbit omul devine dependent de *explicație*; vrăciul sau comisionarul districtual englez explică tuturor ceea ce i-a revelat visul. “Laicul” sau “neoficialul” va reîncepe să aibă *revelații*, mult mai târziu, ca un reflex al unității pierdute, și-și va folosi *sugestiile* oferite de imaginația sa pentru a *explica* miracolul revelației. Noi știm astăzi să vorbim despre revelații, să le clasificăm, să le interpretăm, “conștienți” de existența lor. Este o situație absurdă și paradoxală:

*Thus, paradoxically enough, we know more about mythological symbolism than did any generation before our own. The fact is that in former times men did not reflect upon their symbols; they lived them and were unconsciously animated by their meaning.*⁷⁴

A “trăi” cu revelația neexplicită (a traversa pădurea parcursă de pâraul accidentat fără acompaniamentul unei explicații “limpezitoare”) reprezintă normalitatea, pe care o vom regăsi numai prin ecranarea pe care imaginația o poate oferi, protejând candoarea revelației de brutalitatea explicației. Conștientizarea limitată a revelației ține de sensul ei profund. A trăi “unconsciously animated” de sensurile profunde ne menține într-o normalitate care dă rost vieții spirituale. Imaginația este cea care prin jocurile ei sugestive deturneză excesele explicative din preajma celor revelate. Când ne luăm prea în serios revelațiile le distrugem prin explicații (visele excesiv explicate își pierd sensul și uneori “pleacă”).

Atunci când, la sfârșitul Renașterii, se declanșează ofensiva împotriva imaginarului,⁷⁵ rațiunea singură este cea care câștigă prin faptul că, odată cu imaginarul, se înlătură și ecranul care proteja revelația sănătoasă de ingerințele inutile și atrofiante ale explicației. Etosul protestant și defensivă catolicismului au ostracizat imaginația, începând din secolul al XVI-lea, în depărtate “provincii” ale mentalului, acolo unde nu putea servi decât prea indirect cunoașterii. O proastă poziționare a sugestiilor imaginației în raport cu cunoașterea aduce în confruntare directă rațiunea cu spiritualitatea (explicația cu revelația). Iar fermitatea explicației va câștiga aproape întotdeauna în fața subtilității revelației. Dar va câștiga pierzând o fundamentare de care nu mai avea cum să fie “conștientă”. Și așa ajungem în pragul modernității, care va explica totul, cu excepția lucrurilor esențiale.

Sfârșitul secolului al XV-lea reprezintă pentru cunoașterea occidentală un scurt și foarte promițător moment de sinteză. “Spiritualitatea” creștinismului instituționalizat și “imaginarul” gnostic / hermetic / cabalistic se apropie mai mult ca niciodată, oferind cel mai complex (chiar dacă nu și cel mai eficient sau acurat) model de cunoaștere pe care Occidentul l-a avut vreodată⁷⁶. Ioan Petru Culianu surprinde caracterul de “joc serios” al acestei spectaculare sinteze, despre care spune:

⁷³ [Jung ‘64], pag. 52.

⁷⁴ *În mod paradoxal, noi cunoaștem mai multe despre simbolismul mitologic decât orice altă generație anterioară. Ceea ce este important este că în vechime oamenii nu reflectau asupra simbolurilor lor; ei le trăiau, animați în mod inconștient de înțelesul lor.* ([Jung ‘64], pag. 81)

⁷⁵ “Dee, Bruno, and Spencer, in their widely different ways, all represent those European stirrings of protest against the reactionary suppression of the Renaissance.” [Yates ‘79], pag. 105.

⁷⁶ Marsilio Ficino, Pico della Mirandola (condamnat de un papă și iertat de altul), Giordano Bruno (condamnat și executat), ... sunt numai câteva nume care ilustrează oferta ideologică și felul în care ea a fost

*A juca jocul lumii, ludus globi, iată poate cea mai potrivită expresie a proiectului filosofic al Renașterii. A-l juca serios, iocari serio, într-un fel bine cumpănit și chibzuit (studiosissime), nicidecum infantil, non pueriliter.*⁷⁷

Jocul sugestiv al imaginarului, bine “cumpănit și chibzuit” de revelații spectaculare, reprezintă contribuția Renașterii la istoria Occidentului. Cum va juca Occidentul poziția privilegiată în care-l aduce sfârșitul Renașterii? Greu de spus. Dar poate fi reprimat sentimentul că se putea mai bine? Occidentul a jucat cartea pragmatismului stopând, pentru secolele ce vor urma, orice tendință jucăușă. Rezultatul: *dictatura explicației raționale în numele libertății democratic garantate la o cunoaștere limitată.*⁷⁸

Este greu de imaginat cum ar fi arătat lumea astăzi dacă tranziția către modernitate ar fi presupus fructificarea cuceririi Renașterii târzii printr-o alianță suplimentară, a imaginarului jucăuș temperat de revelația spirituală, cu explicația rațională.⁷⁹ Poate am fi făcut în ultima jumătate de mileniu mai puțini pași înainte, dar cu siguranță și mai puțini pași înapoi. Aruncarea peste bord a ofertei Renașterii târzii (*revelația & sugestia*) a permis o evoluție rapidă pe un front dramatic îngustat (la nivelul *explicației*). Ingineria existențială are și ea legile ei compensatorii!

Se pot găsi motivații, mai mult sau mai puțin riguros justificabile, pentru imposibilitatea de a evolua din momentul bun în care Occidentul fusese adus la sfârșitul Renașterii. Poate imaginația a avut și ea “vina” ei. Într-adevăr, încercând să substituie revelația și să ignore explicația, sugestivitatea imaginarului s-a pus “rău” cu rațiunea. Imaginarul se poate discredita printr-o proastă folosire. Spre exemplu, a fost autodistructiv folosit ca substitut al revelației. Într-adevăr, spiritualitatea poate fi mimată prin culturalitate, mai ales în cazul religiilor excesiv instituționalizate. Partea mai puțin luminoasă a primului semimileniu catolic a fost dată de reușita substituie a componentei spirituale a cunoașterii/credinței printr-o spectaculară sugestionare a imaginarului. Spectacolul, ca esență a lumii catolice a condus la degenerarea spiritualității în cultură. Cunoașterea și credința sunt, desigur, un amestec subtil ponderat de spiritual, imaginar și rațiune. Dar lumea catolică a crescut, printr-o hermeneutică originală, excesivă și autoritară, prea mult ponderea imaginarului în detrimentul spiritualității, într-un moment istoric în care raționalitatea era practic ignorată.

respinsă de intoleranța protestantă și de defensivă pe care catolicismul a decis-o, ca reacție la mișcarea protestantă. Nu trebuie neglijat însă faptul că momentul culminant de la sfârșitul Renașterii s-a datorat într-o foarte mare măsură etosului catolic.

⁷⁷ [Culianu ‘04], pag. 9.

⁷⁸ Nu este prima dată când Occidentul refuză o ofertă integrativă. Este notoriu refuzul cu care a fost tratat clasicismul integrator grec. Occidentul nu este decât beneficiarul indirect și reticent al clasicismului grec pe care l-a fructificat selectiv, numai în momente considerate potrivite de o mentalitate obsedată de disocieri reduționiste.

În sugestivă și inspirată interpretare a lui William Fleming [Fleming ‘55-91], clasicismul grec, care se manifestă triadic prin *umanismul*, *idealismul* și *raționalismul* său, nu se va mai putea regăsi nici măcar în antichitatea târzie a romanității creștine care se va manifesta jalnic, *autoritar* și *mistic*.

⁷⁹ Nostalgiiile alchimice ale lui Newton spun mult despre drama personală a unor minți strălucite supuse rigorilor modernității incipiente în care reflexe ale epocii anterioare mai erau încă prezente. Criza spirituală prin care trece Kepler în contact cu propriile rezultate științifice poate constitui un alt exemplu pentru dificultățile tranziției către cunoașterea pur rațională în modernitate.

Criza catolicismului de la mijlocul mileniului trecut a compromis pe nedrept unul dintre principalele sale instrumente: imaginația, ca mod de a controla complexitatea în creștere a lumii. Consecința paradoxală: *orientarea către modalități simplificate de percepere a ceea ce începea să fie din ce în ce mai complex*. Într-adevăr, omul începuse să cotrobăie în măruntaiele din ce în ce mai stufoase ale existenței, lumea lui se complica și ea și, nu în ultimă instanță, omul începea să-și perceapă propria complexitate. Și în acest moment, într-un mod inexplicabil, începe să fie obsedat de simplitate.

Revelația era opresată de excesele sugestiilor imaginarului, compromis la rândul său tocmai prin acestea. Explicația s-a considerat, în aceste condiții singura răspunzătoare pentru a controla complexitatea reprezentărilor mentale. A explicat ceea ce se putea explica și astfel am ajuns în pragul *geomodernității*⁸⁰ cu un “motor” din trei.

Nu puține au fost semnalele de alarmă care cereau punerea în funcțiune a tuturor “motoarelor”. Demersul kantian, spre exemplu, evidențiază, fără a oferi o soluție, scindarea ființei umane și imposibilitatea demersului metafizic pe care el îl vedea unificator. Ken Wilber opinează, în acest sens:

*In the smoking ruins left by Kant, the only possible conclusion is that all future metaphysics and autentic spirituality must offer direct experiential evidence. And that means, in addition to sensory experience and its empiricism (scientific and pragmatic) and mental experience and its rationalism (pure and practical), there must be added spiritual experience and its mysticism (spiritual practice and its experiential data).*⁸¹

Experiența spiritual-senzorial-mentală, în care revelația, sugestia și rațiunea sunt prezente cu ponderi bine potrivite de un proces de învățare corespunzător, are șansa regenerării unei unități pierdute. Revelația spirituală, sugestia imaginarului stimulată senzorial și raționalitatea explicației pot oferi împreună experiența completă a omului *întru-din-în* existență.

Pentru a reveni la mottoul lui Jung, cu siguranță, “instinctul” poate revela la fel de “mult” precum “controlul” prin explicație, iar omul modern poate fructifica și această abilitate complementară pe care explicația o oferă. Cu condiția să nu ignore instinctul, așa cum de prea mult timp s-a obișnuit să o facă.

⁸⁰ [Malița ‘98]

⁸¹ *În ruinele fumegând lăsate de Kant, singura concluzie posibilă este aceea că metafizica și autentică spiritualitate trebuie să ofere evidențe directe asupra trăirilor interioare. Iar asta înseamnă că, pe lângă experiența senzorială cu empirismul ei (științific și pragmatic), pe lângă experiența mentală cu raționalismul ei (pur și practic), trebuie adăugată experiența spirituală cu misticismul ei (practica spirituală și contribuția trăirii interioare).* ([Wilber ‘98], pag. 174)

Contemplare - Interpretare - Înțelegere

Devii ceea ce ieși în vizorul gândirii tale.

Andrei Pleșu
Despre îngeri, 2003

Cunoașterea, ca proces fundamental prin care existența se manifestă *informând* și *informându-se*, capătă formele cele mai spectaculoase în mintea umană. Suntem, într-adevăr, ceea ce luăm în “vizorul” organului cunoscător, mintea, la fel precum orice obiect real este ceea ce autopозиționarea lui “cunoscătoare” îl face să fie. Cunoașterea umană este aspirația irepresibilă a minții umane de a se *prezenta* existenței și de a-și *re-prezenta* existența, aspirație care se va împlini numai printr-un subtil ponderat amestec de *contemplare*, *interpretare* și *înțelegere*. Într-adevăr, prin cunoaștere influențăm și suntem influențați de ceea ce luăm în “vizorul gândirii”.

Din păcate, imaginea pe care o exersăm despre cunoaștere este de două ori reduționistă. Întâi, pentru că tindem să o reducem la înțelegere numai, și, mai grav, pentru că, în al doilea rând, nu luăm în seamă felul cum, nemijlocit prin cunoaștere, acționăm.

Pentru început, să observăm că a reduce cunoașterea numai la înțelegere ar implica, spre exemplu, absurde situații precum “înțelegerea” unui concert brandenburgic sau “înțelegerea” unui răsărit de lună plină. În acest sens Einstein se dovedește perfect lucid atunci când afirmă că:

*One may say “the eternal mystery of the world is its comprehensibility”. It is one of the great realizations of Immanuel Kant that the postulation of the real external world would be senseless without this comprehensibility.*⁸²

Cu siguranță, Universul, și cu atât mai puțin Existența, nu poate fi *re-prezentat* mental numai prin înțelegere. Existența, incluzând Universul Nostru,⁸³ poate fi cunoscută, dar numai într-un proces ce reprezintă mult mai mult decât simpla înțelegere.

“Partea” simplă a existenței poate fi, eventual, înțeleasă în măsura în care tot mintea umană este cea care realizează decupajul prin care ea este “separată”. Dar este vorba de o iluzie⁸⁴ *reduționistă*. Cea mai spectaculară și specifică proprietate a mentalului

⁸² S-ar putea zice că “eternul mister al lumii este comprehensibilitatea ei”. Postularea faptului că lumea exterioară este lipsită de sens în absența comprehensibilității ei, este una dintre marile realizări ale lui Immanuel Kant. ([Einstein ‘54], pag. 292)

⁸³ În [Drăgănescu ‘79] Universul Nostru apare numai ca unul posibil, coexistând în Existență cu altele la fel de posibile.

⁸⁴ Chiar în sensul orientalului *maya* care nu este miraj, ci autosugestionarea colectivă, prezentă în cultura occidentală, că decupajul părții simple a existenței, prin reducere, reprezintă totul.

uman este tocmai abilitatea sa de a reduce (abstractiza) la structuri (formale) inteligibile.⁸⁵ Dar suntem avertizați, pe cele mai diferite căi, asupra limitelor inerente ale reducerii cunoașterii la înțelegerea din perspectiva adevărului unor teorii abstracte. Iată unul dintre aceste avertismente:

*Nothing is more vulnerable than scientific theory, which is an ephemeral attempt to explain facts*⁸⁶

O teorie poate propune adevăruri numai în limitele ei. Faptul că omul s-a descurcat multă vreme cu reprezentări teoretice simple (abstracte / structurale / formale) este datorat capacității lui speciale de a umple golurile, tot de el generate prin reducere, cu reprezentări compensatorii generate prin interpretare. Ceea ce a fost eliminat prin reducere este suficient de bine, uneori, compensat prin interpretarea rezultatului simplificat astfel obținut. Dar interpretarea nu reumple golurile cu reprezentări reale ci cu unele utile.

*Raționamentul pe care și-l plăsmuiește mintea noastră este ca o plasă, sau o scară, care se construiește ca să ajungi la ceva. Dar după aceea scara trebuie aruncată pentru că se descoperă că deși slujea, era lipsită de sens.*⁸⁷

Interpretarea “plăsmuiește”, într-adevăr o “plasă” care re-leagă cele dezlegate de mentalitatea reduccionistă. Dar, de cele mai multe ori, este mai simplu să folosești într-un mod imaginativ, prin interpretare, o structură formală simplă decât să te confrunți donquijotește cu toată complexitatea. Rezultatul este de multe ori acceptabil.⁸⁸ În final, la “scară” se poate renunța, pentru că “deși slujea, era lipsită de **sens**”, de valoare (pentru o altă interpretare) și de adevăr totdeodată.

Raționamentul este o posibilă înlănțuire, a celor înțelese prin reducere, pentru a extinde cunoașterea. Cum alegem înlănțuirea adecvată din mulțimea (inimaginabil de mare) a celor posibile? Printr-o adecvată “moșire” (*maieutike*), pe care Socrate ne-o dezvăluie prin exemple spectaculoase.⁸⁹ Nu ne oferă însă nicio regulă! Cum să facem data viitoare? Cum arată “scara” care ne permite “să ajungem la ceva”? Nimeni nu știe, pentru că nu mai poate fi vorba de reguli. În domeniul interpretării regula nu mai are putere.

⁸⁵ S-a crezut, din cele mai vechi timpuri, ca adevărul despre existență este simplu pentru că poate fi investigat folosind teorii elegante prin simplitatea lor. Teoriile lui Newton și Einstein sunt, într-adevăr, elegante și simple. Dar Poincaré ne-a arătat că nu pot fi folosite nici pentru a rezolva problema celor trei corpuri.

⁸⁶ *Nimic nu este mai vulnerabil decât o teorie științifică, care nu este decât o efemeră tentativă de a explica fapte* ([Jung ‘64], pag. 92)

⁸⁷ [Eco ‘84], pag. 488

⁸⁸ Îmi amintesc, cu nostalgie, primul contact cu o soluție inginerească dată unei probleme foarte riguros și, implicit, simplu formulată teoretic. La cursul de rezistența materialelor (un curs nu tocmai agreat de studenții electroniști) profesorul ne-a calculat foarte riguros secțiunea cablului unui lift, iar apoi, spre stupefacția noastră, a înmulțit rezultatul obținut cu 2 pentru un lift de marfă și cu 4 pentru un lift ce transporta persoane. Prin această brutală operație finală se luau în considerație sumedenia de efecte reale neglijate de teoria ce s-a dorit menținută simplă (este vorba de defecte aleatorii de material, accelerații accidentale, ...). Experiențe anterioare bine asimilate au ghidat imaginarea celor două constante multiplicative care asigurau siguranța funcționării liftului.

⁸⁹ Nu este la fel de stupefiant modul în care Agatha Christie ghidează “raționamentul” detectivilor ei, care ajung pe o cale “logică” să dezvăluie ceea ce alții nu văd. Dar, logică nu este decât justificarea *a posteriori* a unui pas deja făcut în așa-zisul raționament. Pasul în sine nu are nimic logic sau rațional, nu este rezultatul unei deducții, ci al unei intuiții ce alege cursul potrivit al interpretării faptelor.

Înțelegerea oferă reguli, iar interpretarea, înlănțuiri mai mult sau mai puțin previzibile, al căror rezultat ajungem de multe ori să-l contemplăm consternați. De ce? Pentru că procesul de interpretare are loc în limbaj natural și cu reprezentări în mare măsură neformale sau neformalizabile. “Teoria formală a interpretării” este un nonsens pentru că înțelesul cuvintelor în exprimarea naturală este nedefinibil riguros:

*Each word means something slightly different to each person, even among those who share the same cultural background.*⁹⁰

Iar nimeni nu a reușit încă să construiască și să impună o “teorie formală care operează cu entități neformale”.⁹¹ Teoria mulțimilor vagi este o teorie foarte riguroasă care operează cu entități riguros definite. Vaguitatea luată în considerare este una cantitativă, sintactică, fără a fi implicate semnificații sau sensuri vagi.

Interpretarea, ca proces al imaginarului, ne poate duce dincolo de adevăr și regulă, ajutându-ne, dar și departe de sens, consternându-ne până la derută. Uneori, interpretarea completează înțelegerea și perturbă contemplarea. Alteori, stimulează contemplarea până la limita la care blochează înțelegerea.

Într-adevăr, ceea ce se contemplă nu trebuie înțeles, iar ceea ce trebuie înțeles nu poate fi contemplat.

Spre exemplu, interpretarea “rațională” excesivă a doctrinei creștine a condus, într-o prea mare măsură, la iluzia înțelegerii ei, îndepărtând astfel omul occidental de accesarea sacrului prin contemplare. Este bine cunoscut exemplul scolasticii medievale care a încercat să folosească logica aristotelică pentru a conferi autoritate textelor biblice. Nu a reușit decât să submineze sacralitatea demersului creștin. Practicarea gnostică a creștinismului, atâta câtă a fost sau este, mai menține un echilibru ce permite o naturală conviețuire a “sacrului și profanului” la nivelul comportamentului uman cotidian.

Pe de altă parte, nu vom putea construi nici cea mai simplă punte peste un pârâu, contemplându-l în mijlocul pădurii prin care curge.

De ce nu am fi împiedicați în procesul cunoașterii și de înțelegerea în exces? Abuzul de înțelegere este la fel de păgubitor, în unele cazuri, precum cel de interpretare. Tot Jung ne oferă un semnificativ exemplu în acest sens:

*Because in our civilized life, we have stripped so many ideas of their emotional energy, we do not really respond to them any more. We use such ideas in our speech, and we show a conventional reaction when others use them, but they do not make a very deep impression on us. Something more is needed to bring certain things home to us effectively enough to make us change our attitude and behavior. This is what “dream language” does; its symbolism has no much psychic energy that we are forced to pay attention to it.*⁹²

⁹⁰ Orice cuvânt desemnează puțin diferit de la o persoană la alta, chiar în rândul celor care împărtășesc același mediu cultural. [Jung ‘64] pag. 40.

⁹¹ În curs de elaborare este teoria cadru a categoriilor fenomenologice [Drăgănescu ‘00] propusă de Mihai Drăgănescu.

⁹² În lumea noastră civilizată, am golit de energia lor emoțională multe dintre ideile noastre, într-atât încât nu mai reușim să reacționăm normal la uzul lor. Folosim aceste idei în discursul nostru, avem o reacție convențională atunci când alții le folosesc, dar lipsește, în ambele cazuri, impresia adâncă ce ar trebui să le însoțească. Trebuie să regăsim aceste sensuri pierdute astfel încât să ne putem redresa atitudinea și

Ne vom putea revizita în vis simbolurile pentru a le încărca de sensurile pierdute printr-o prea exactă înțelegere? Sacralitatea unor gesturi sau obiceiuri fundamentale s-a pierdut printr-o practicare excesiv comentată sau explicată. Gesturile sacre își pot pierde sensurile profunde printr-o practicare rutinieră. Trebuie să ne contemplăm continuu gesturile sacre pentru a le menține încărcate de sensurile profunde și eventual pentru a le încărca cu sensuri noi. Câți dintre noi mai percepem masa în familie sau actul sexual drept gesturi sacre?

A doua față a reducăționismului în cunoaștere ignoră caracterul activ al cunoașterii în raport cu existența. Mentea își re-prezintă existența dar, prin contemplare-interpretare-înțelegere, se și prezintă existenței. Mentea ca parte a existenței acționează nemijlocit prin cunoaștere.⁹³ O propunere fascinantă în acest sens este cea a lui Mihai Drăgănescu,⁹⁴ care în 1979 scria:

*De aceea s-ar pune mai întâi problema modului nostru de acțiune în ortoexistență, cum anume, cu mintea noastră sau cu ce unelte sau mașini specifice ale viitorului? Iar în ortoexistență cum am putea trece la porțiuni ale existenței modificând proprietăți sau legi ale substanțelor? Până aici, dacă modelul se va confirma, vom avea un drum lung. Dar el ne-ar da drepturi mari asupra naturii, posibilități nelimitate de creație, atât de depline încât s-ar putea să hotărâm un nou experiment existențial, un nou univers cu legi pe care noi le vom fi imprimat în “genele” ortoexistenței. Materia și-ar deschide noi cicluri datorită conștiinței subiecților vii, lumea materială ar trece prin momente de înaltă conștiință.*⁹⁵

Înainte de a afecta existența în totalitate, echilibrul dintre contemplare, interpretare și înțelegere, la nivelul tuturor ființelor umane, ar face lumea în care trăim de nerecunoscut. Dar, câți dintre noi suntem preocupați de o bine balansată exersare a abilităților noastre cunoscătoare? Lumea în care trăim ne *supune* prin regulile ei și ne *obligă*, în primul rând, să o înțelegem. Interpretările ne sunt și ele prea eficient sugerate pe canale de comunicație din ce în ce mai sofisticate și mai abil folosite împotriva noastră. Iar surrogatele de spiritualitate, pe care mass media le aruncă peste noi, blochează orice atitudine contemplativă. Lumea în care trăim este, într-adevăr, afectată de felul în care o înțelegem / interpretăm / contemplăm, dar într-un mod care nu o face mai bună, mai utilă sau mai controlabilă, în primul rând pentru că mentalul nostru o prost-gândește. Iar o lume prost-gândită se răzbună pe prost-gânditorii ei.

Înainte de a avea “drepturi mari asupra naturii” și “posibilități nelimitate de creație” la nivelul existenței (așa cum aspirau și magicienii sau alchimiștii din vechime) va trebui mai întâi să bine-gândim lumea noastră, să ne găsim un echilibru în limitele lumii înainte de a provoca ilimitările “circulare” ale existenței.

comportamentul. O facem prin “limbajul viselor”, obligați de energia psihică purtată de simbolismul acestuia. ([Jung ‘64], pag. 49.)

⁹³ Evident, acțiunea mijlocită a minții este realizată de efectele cunoașterii asupra activităților curente ale ființelor umane.

⁹⁴ Alchimiștii secolelor precedente au avut ambiții similare susținute de aspirații cu totul diferite.

⁹⁵ Din [Drăgănescu ‘97/79], pag. 204. Prin *ortoexistență* filosofia profunzimilor existenței înțelege existența profundă, palierul la care informateria fecundată de sensuri fenomenologice poate genera diferite experimente existențiale sub forma unor universuri, precum cel în care ființăm noi.

De unde să începem? Din interiorul minții noastre prin echilibrarea *comportamentelor cognitive fundamentale: contemplarea, interpretarea și înțelegerea*. Coerența gândirii presupune echilibrul interior, care va permite sincronizarea minții, întâi cu lumea oamenilor, pe care o va armoniza, și mai apoi cu existența pe care o va putea îmbogăți. Care este esența meditației practicate în culturile orientale dacă nu strădania de a lua “în vizorul gândirii” propriul gând, “devenind” astfel *martorul* detașat al celui mai spectacular proces existențial. Mihai Drăgănescu, în lumea noastră occidentală, vorbea în același sens de un *experiment filosofic*, prin care este posibilă accesarea “locului” unde contemplarea, interpretarea și înțelegerea pot fi integrate.

Bach - Mozart - Händel

*This music [the Well Tempered Clavichord] does not need my assistance.*⁹⁶

Keith Jarrett⁹⁷

*It seems, then, that a score of a Mozart symphony represents a projection of an experience from the level of unobjectivized unity onto the level of the ordinary, space-and-time-bound experience - experience in the subject/object mode.*⁹⁸

Shimon Malin

Nature Loves to Hide, 2001.

Plenitudinea reprezintă o aspirație ce trimite cu gândul la o continuă ascensiune. Verticala - *axis mundi* - pare a fi dimensiunea **spiritualității**, desfășurată obsedant pe o unică coordonată care, în mod surprinzător, pare a ordona totul.

Pe de altă parte, prudența demersului **rațional** ne menține într-un *plan* “jos”, terestru, în poziții maximum echilibrate. Fermitatea demersului rațional “fundamentează” necruțător și definitiv.

Iar neastâmpărul **imaginarului** preferă plutirea într-un *plan* “înalt”, astral, pentru a se putea desfășura liber de neîntrerupta tendință ascendentă a spiritului și pentru a putea fi, în același timp, desprins de rigorile excesive ale raționalului. Ascensiunea spirituală nu ar lăsa timp jocului, iar rigoarea rațională nu lasă loc jocului.

Muzica lui Bach este o perpetuă *ascensiune* spirală, prin care suntem atrași spre profunzimile pe care ne-am obișnuit să le percepem spiritual.

Händel ne oferă confortul robust al unui *pământean* stăpân pe întinderile ce-l înconjoară, în virtutea unor reguli bine stabilite.

Mozart *plutește* egal cu sine acoperind cu traiectorii imprevizibile înălțimi pe care ni le dezvăluie *aparent* jucăuș.

Bach ne *atrage* către profunzimile existenței, Händel ne *ancorează* în lumea pe care ne-am creat-o, iar Mozart ne *rătăcește* la înălțimi de unde și lumea și existența capătă dimensiuni potrivite limitărilor și ilimitărilor omului.

În egală măsură, cei trei vin împreună să răspundă *unității triadice* a omului. Spațiul expresiei muzicale pare să fi fost epuizat de acest “atotputernic” triumvirat. Și de

⁹⁶ *Această muzică [Clavecinul bine temperat] nu are nevoie de asistența mea.*

⁹⁷ Din biografia muzicianului Keith Jarrett (vezi [Carr ‘91] pag. 178), un interpret și compozitor de jazz care cultivă asiduu și muzica barocă sau clasică.

⁹⁸ *Pare că această partitură de Mozart reprezintă o proiecție a unei stări de la nivelul unității existențiale neobiectivizate către nivelul cotidian al trăirilor interioare limitate de spațio-temporalitate – trăiri ce presupun alternativa subiectiv/obiectiv.*

ce nu ar fi! Tot restul istoriei muzicii ar putea fi gândit ca un *pre* și un *post* ecou al secolului al XVIII-lea, sprijinit pe doi piloni, Bach și Händel, și cupolat de Mozart.

Pe ce se bazează gândurile de mai sus? Pe opinii larg răspândite în lumea celor ce gândesc asupra muzicii, dar și pe contactul direct cu fenomenalitatea muzicii celor trei, pe de o parte, și a altor compozitori, pe de altă parte.

Senzația cea mai pregnantă pe care o are un interpret sau un ascultător este aceea că atât Johann Sebastian, cât și Georg Friedrich, cât și Wolfgang Amadeus epuizează fiecare câte un mod de a fi al muzicii. Toți ceilalți compozitori pot fi grupați pe epoci, stiluri sau școli, pe când aceștia trei reprezintă fiecare câte o entitate muzicală net distinctă. Se pare că există *modul Bach*, *modul Händel* și *modul Mozart*, iar mai apoi, ceilalți compozitori pot fi asociați, în grupuri mai mici sau mai mari, unor tendințe destul de bine precizate.

Chiar sensul termenului de interpretare capătă o nuanță specială în cazul acestui “triumvirat fundamental” al muzicii. Am putea spune că toți trei lasă prea puțin “loc” interpretării. Muzica lor trebuie, într-o măsură mult mai mare decât a altor compozitori, în primul rând *executată* și mai puțin *interpretată*. Putem înțelege execuția ca pe o formă de interpretare în care fidelitatea față de partitură este foarte mare. Interpretarea poate tinde către execuție atunci când compozitorul reușește să folosească sintaxa scrierii muzicale direct, imperativ chiar, pentru a impune nu numai semnificațiile discursului muzical, dar și sensurile lui cele mai profunde. Este o virtute rară pe care Bach o posedă în cel mai înalt grad, iar ceilalți doi într-o foarte mare măsură.

Un profesor bun se poate înțelege cu elevul său în privința modului în care muzica acestor trei compozitori trebuie *interpretată*, dând numai câteva indicații de *execuție* bine sugestionate. În acest sens Keith Jarrett opinează:

*Take, for instance, the works of J. S. Bach: In most of what I have heard in the interpretation of other pianists, I feel that too much is imposed upon the music. The very direction of the lines, the moving lines of notes are inherently expressive.*⁹⁹

Într-adevăr, inerenta expresivitate a unei fraze muzicale la J. S. Bach este cea care impune execuția, fără a permite prea multe libertăți interpretative. De unde rezultă această inerentă imperativă? Cum poate ea fi dată atât de “univoc” prin structura strict formală a partiturii? Este un secret greu de elucidat. Suntem în fața unui exemplu în care o structură conține, într-un fel oarecare, un fenomen, sau măcar informația structurală care-l poate declanșa în anumite condiții. Keith Jarrett continuă:

The way the notes of a fugue follow each other cannot be predicted. But they have to follow certain laws. If you add something to make the fugue more valuable, you destroy these laws. When I play Bach, I do not hear the music, I hear almost the process of thought. Any colouration has nothing to do with this process, one

⁹⁹ Să luăm, spre exemplu, lucrările lui J. S. Bach: ascultând interpretările altor pianiști, am avut sentimentul că aceștia încercau să se impună în detrimentul muzicii, în condițiile în care linia melodică la Bach este inerent expresivă. [Carr ‘91]

*contributes only one's own emotions. That may sound quite nice for a moment, but then the entire thought is gone.*¹⁰⁰

Nu putem adăuga nimic prin interpretare, cum corect ne atenționează un împătimit al improvizației jazzistice - K. Jarrett -, și totuși se produce miracolul tranziției de la structura formală a partituri la fenomenul muzical.

Singura explicație pe care o putem avansa pentru acest miracol este aceea că interpretul trebuie să fie într-o stare specială. Trebuie să fie o stare *supraconștientă*,¹⁰¹ acea stare care îi permite reușita unei execuții “fenomenologizante”. Intenționalitatea spiritual ascendentă a execuției unei partituri “bine scrise” poate crea miracolul unui fenomen indus structural. Intenționalitatea interpretului nu se manifestă prin interpretare, ci numai prin accesarea stării interioare de supraconștientă în care realizează execuția.

În stările de supraconștientă, corespunzătoare interpretării celor trei, pot “întra” numai unii muzicieni și numai printr-o *sugestionare* adecvată. Niciun profesor nu poate *explica* discipolului său cum trebuie interpretată muzica lui Mozart, spre exemplu. Dar, există *șansa* de a-i putea sugera acest lucru. Odată sugestia “recepționată” ea nu va mai trebui repetată pentru interpretarea unei alte lucrări mozartiene. Dacă maestrul reușește să-și sugestioneze o dată învățăcelul pentru a “rezolva” o operă mozartiană, atunci această “experiență” se poate dovedi definitivă. De fiecare dată când se va afla în fața unei partituri scrise de Mozart, interpretul va “întra” în starea adecvată *execuției* și se va concentra în a-și menține starea, liber de orice “intenție interpretativă”.

Structura rațională a construcției muzicale poate fi transformată în fenomen muzical pe cel puțin două căi extreme, în funcție de calitatea scrierii muzicale:

- prin execuție într-o stare de supraconștientă
- printr-o interpretare perfect controlată conștient.

Un exemplu tipic pentru cea de a doua situație este muzica lui Rossini.

Muzica se află, în primul rând prin cei trei “mari” despre care vorbim, în poziția privilegiată de a solicita într-un mod echilibrat pe cei ce o practică. Interpretul muzicii este solicitat de structura *rațională* a partituri să intre într-o stare *spirituală* supraconștientă prin (auto)sugestia realizată la nivelul *imagnarului*. Rațiunea, spiritul și imaginarul sunt deopotrivă și simultan activate la cel mai înalt nivel. Puține sunt activitățile care să ceară și să permită o astfel de concentrare dispersivă pe toate cele trei componente fundamentale ale omului.

¹⁰⁰ Modul în care sunetele unei fugi se înlănțuie nu poate fi prezis. Dar ele urmează anumite legi. Dacă încerci să adaugi ceva pentru a îmbunătăți fuga, vei distruge efectul acestor legi. Când cânt Bach, nu aud muzica, aud gândul ce a produs-o. Orice încercare de a introduce unele culori, ce corespund emoțiilor interpretului, nu poate aduce nimic nou. Chiar dacă vor produce efecte locale agreabile, întreaga construcție este compromisă. [Carr ‘91]

¹⁰¹ “Se pare că omul, pornind din natură și sub presiunea limitelor interioare pe rând conștientizate, a construit lumea, iar acum, eliberat, aspiră la profunzimile existenței într-o manieră ce depășește conștientul. ... Am putea vorbi de o stare de supraconștientă în momentul în care profunzimea este percepută și de una de transconștientă atunci când s-ar pune problema acțiunii în această zonă. ... Subconștientul și inconștientul se află dincoace de om. Dincolo de omul conștient se află supra- și trans-conștienta. Poate ar fi mai bine să căutăm esența omului, nu în inconștient sau în subconștient unde riscăm să aflăm numai reflexe ale naturii și ale lumii generate prin exteriorizarea umanului limitat, ci în posibilitățile oferite de percepția supraconștientă și acțiunea transconștientă.” [Ștefan ‘92]

Imaginarul este folosit pentru a induce starea spirituală supraconștientă. Este un ilustrativ exemplu pentru modul cum o formă, sub sau inconștient insinuată, poate fi folosită pentru a induce o stare supraconștientă (eventual transconștientă, atunci când muzica “acționează” în profunzimile pe care omul le partajează cu existența).

Utilitatea formelor culturale se poate dovedi astfel imensă pentru promovarea atitudinilor spirituale în cadrul rațional instituit, în acest caz, prin structura scrierii muzicale. Într-o lume în care (sub)cultura generează numai (sub)cultură, civilizația civilizație, iar spiritualitatea trimite tot la spiritualitate, este reconfortant să descoperi că poate exista un spațiu în care cultura poate amorsa stări spirituale pe scheletul rațional al discursului muzical.

Bach, Mozart și Händel ne dezvăluie omul pe cele trei coordonate principale, dar permit, în același timp, prin muzica oricăruia, manifestarea echilibrată a omului ca ființă rațională, imaginativă și spirituală. Practicarea muzicii sub semnul oricăruia dintre cei trei oferă șansa unui exercițiu de împlinire personală, motiv pentru care putem considera muzica lor drept *integrativă*.

Interpretarea unei cantate de Bach, a unei arii din *Messias* de Händel sau dintr-o operă de Mozart este un exercițiu prin care interpretul își “adună” întreaga ființă în preajma muzicii. Într-un astfel de moment omul nu se manifestă spiritual sau rațional, nici imaginativ, el este în același timp și în egală măsură o ființă rațională, spirituală și imaginativă. Muzica devine astfel un exercițiu integrativ prin care omul are șansa de a-și compensa multiplele “dezintegrări” prin care a fost traumatizat “onto și filogenetic”.

Chiar dacă Bach ne “vorbește” despre verticala spirituală, Händel despre fermitatea demersului rațional fundamentat, iar Mozart despre neastâmpărul imaginarului, noi nu ne putem apropia de oricare dintre ei decât dacă ne-am însușit în egală măsură lecția pe care fiecare ne-o dă.

Oricât de ciudat ar părea unora, trebuie să spunem că rațiunea noastră funcționează cu maximă eficiență numai în prezența unei stări spirituale induse printr-o adecvată sugestionare a imaginarului. De asemenea, o stare pur spirituală nu se poate împlini dacă nu este folosită pentru a discerne acolo unde rațiunea și imaginarul, prezente, nu pot singure decide sau clarifica o intenție. Și cum s-ar putea manifesta imaginarul pur, în absența rațiunii care-l poate valida sau a spiritualității care-i poate da un sens? Faptul că muzica lui Bach, Mozart și Händel există este un argument pe care-l putem folosi pentru a certifica unitatea triadică a omului. Ei au închis un prim și ultim ciclu coerent existențial în istoria muzicii.¹⁰² După acest “ciclu” muzica intră pe o traiectorie sincretizatoare lineară, care o face să-și iasă din sine și să participe, spectacular și constructiv, la jocul mult extins al artelor occidentale.

¹⁰² Există o triadă similară în pictură? Aș propune:

Johannes Vermeer - Paul Klee - Pierro della Francesca

Dar în filosofie? Poate:

Platon - Socrate - Aristotel

TRIADE ALE LUMII

Educație - Antrenare - Instruire

Study without thinking, and you are blind; think without studying, and you are in danger.

Confucius¹⁰³

*Cunoașterea care nu te răpește ție însuși
E mai de disprețuit decât ignoranța.*

Sana'i¹⁰⁴

Acum câteva decenii un studiu despre educație debuta afirmând că “... *we need a profound reshaping of education if mankind is to survive in a sort of world in fast evolving*”.¹⁰⁵ Era deja prea mult încetățenită ideea că învățământul are drept principală provocare o lume într-o continuă și rapidă schimbare la care omul trebuie să se adapteze cu orice preț. Neglijăm prea ușor faptul că omul a creat lumea în care viețuiește adaptând în primul rând mediul la cerințele sale și numai în al doilea rând adaptându-se pe sine la natură.

Ne deosebim de regnurile animale prin capacitatea de a ne opune unei adaptări prea avansate. Fără a fi cei mai buni înotători, alergători, cățărați, culegători sau zburători le putem face pe toate la performanțe moderate, ajutați uneori de artefacte mai mult sau mai puțin complexe. Diversitatea posibilităților, în locul specializării prin adaptarea perfectă, a fost alegerea câștigătoare care a condus la segregarea ființelor umane de regnul animal și la apariția lumii omului. Omul se adaptează numai *ad-hoc* folosind controlul pe care-l poate exercita creierul său corespunzător “dimensionat”. Diversitatea modurilor de manifestare a mentalului uman este cea care a permis și va permite supraviețuirea. De ce să schimbăm omul atunci când am învățat așa de bine să modelăm lumea omului!

Cu atât mai nefirească apare încercarea, în curs, de a adapta omul la o lume ce-i este exterioară și care se schimbă rapid în virtutea unor criterii proprii, independente de om dacă nu chiar potrivnice lui. Nu cumva omul ar trebui mai curând învățat să creeze o lume în care să poată trăi într-un mod cât mai apropiat naturii sale, deschisă către o imensă diversitate a comportamentelor?

Vom putea modela lumea conform naturii noastre numai dacă vom exercita asupra ei toată diversitatea și complexitatea comportamentală de care suntem în stare. Pentru aceasta va trebui să **învățăm** cum poate fi folosită la maximum potențialitatea triadică a rațiunii, imaginarii și spiritului.

¹⁰³ *Studiul fără gândire este orb; gândirea fără studiu este periculoasă.* (Din ediția pe care Thomas Cleary a făcut-o lui Confucius ([Cleary ‘92], pag. 53).)

¹⁰⁴ Poet mistic persan, mort în 1131.

¹⁰⁵ ... *avem nevoie de o profundă reconsiderare a educației dacă omenirea va să supraviețuiască într-o lume ce evoluează rapid.* [Reischauer ‘73]

Omul pare din ce în ce mai absorbit de lumea exteriorizărilor, la care tinde într-un mod periculos să se conformeze, generând, paradoxal, o tensiune din ce în ce mai mare între natura sa și felul de a fi al lumii. Lumea tinde să se așeze în forme sau să genereze structuri, pe când omul simte că “parcă ar mai fi ceva”.

A uitat omul de ilimitările sale, de imprezibilitatea traiectoriilor pe care mintea lui se poate înscrie? Aparent da. Dar mai există o șansă! Semnul cel mai clar al conștiinței ilimitărilor îl reprezintă pendularea dementială între o raționalitate, implacabilă și uniformizantă, și o iraționalitate dispersivă și descurajantă care schingiue, mai mult sau mai puțin conștient, comportamentele semenilor noștri. Neputințele ambelor tendințe stau la baza unei confruntări absurde între limite rațional evidențiate și iluzia unor ilimitări mistic dezvăluite.

O proastă așezare a omului în raport cu lumea, natura sa și cu existența sunt vinovate de crize, în egală măsură ale rațiunii și ale spiritului. O șansă în rezolvarea acestei crize o oferim reconsiderării procesului de **învățare**, ca modalitate complexă de interacție a omului cu spațiul celor ce-l înconjoară.

Încă odată suntem obligați să recunoaștem că trebuie să refacem conexiunea la filonul grec, în mod nesăbuit abandonat de romanitatea creștină, în primele secole ale mileniului unu, în favoarea unui model mai “eficient” care a accelerat (la ce ne-o fi trebuit!?) evoluția Occidentului.

Modelul clasic grec al învățării era unul integral. Într-adevăr, cine poate contesta faptul că *raționalitatea* grecilor antici nu era subtil ghidată de *imaginarul* disimulat prin maieutica socratică, care se sprijinea la rândul ei pe *daimonion*-ul individual (“consultat” de înțelept într-un moment de concentrare, la adăpostul oferit de portalul unei case pe drumul ce-l conducea la banchet, așa cum Platon ne povestește)? Raționalitatea greacă se sprijinea și pe cuplajul profund cu existența, oferit de experiențe dincolo de rațional,¹⁰⁶ și pe practicarea exercițiilor fizice, a muzicii sau poeziei, prin abilitățile oferite de un antrenament ritmic. Chiar dacă adevărul se prezintă într-o formă rațională, “moșirea” lui cere un raționament condus cu multă imaginație și cu o întemeiere interioară dată de un fundament spiritual ce-și găsește justificarea în încrederea (reconsiderată la sfârșitul secolului XX de Fukuyama) fundamentată arhetipal pe omniprezența inconștientul colectiv (dezvăluit într-un târziu de C. G. Jung și M. Eliade). Aceeași unitate (triadică) o vede subminată și Andrei Cornea:

Și totuși, ar fi drept de recunoscut că ruptura începuse, în fapt, exact cu Platon, Socrate sau Aristotel (“onto-theo-logia” lui Heidegger), adică odată cu loviturile hotărâtoare pe care aceștia le aplicau conștiinței mitice, plasând rațiunea pe tronul arbitriului suprem al aprecierii existenței. Dar ideea că între lumea faptelor și cea a valorilor și a credințelor există o distanță imposibil de parcurs aparține pe deplin modernității științifice și, desigur, și filosofice: Kant nu a mai construit un “sistem”, ci a scris trei “Critici”, arătând limitele de nestrăbătut dintre lumea rațiunii, cea a legii morale și cea a aprecierii estetice. Oricum, de la greci și până în vremurile noastre, ne-am “retras” continuu din arhaicul paradis al comuniunii cu Universul și Divinitatea, ne-am separat, ne-am împărțit, ne-am sectorizat, ne-am distribuit după domenii, activități, tipologii instrumentale. Cât

¹⁰⁶ [Dodds ‘51]

*oare însă ne mai putem permite această retragere, această defensivă ontologică?*¹⁰⁷

Dar, tocmai pentru că “*limitele de nestrăbătut dintre lumea rațiunii, cea a legii morale și cea a aprecierii estetice*” trebuie odată și odată străbătute, în vremurile noastre a venit timpul ca procesul de învățare să fie re-centrat pe cele trei componente ale reprezentării pe care o avem despre om ca ființă totdeauna rațională, imaginativă și spirituală. Fiecărei componente îi este asociată dintotdeauna o formă distinctă a învățării. Astfel:

- **instrucția** promovează abilitățile *raționale*
- **antrenarea** dezvoltă deprinderile *imaginarului*
- **educația** este destinată împlinirii *spirituale*.

În ultimele câteva secole învățarea a fost prea mult exersată sub forma instrucției, celelalte componente fiind, mai mult sau mai puțin, neglijate. Modelul pe care încercăm să-l reiterăm (pentru că a fost, sub diferite forme, propus de nenumărate ori) este acela al cultivării echilibrate a celor trei componente, spre folosul tuturor, dar mai ales al omului astfel împlinit. Dezbaterea curentă pune în balanță de regulă numai două componente, instrucția în primul rând și educația într-un plan secund, promovând modele ce pendulează, fără sens, între rațional și spiritual, fără perspectiva de a găsi un punct de echilibru. Credem că promovarea cu o pondere adecvată a unui al treilea reper va oferi un context în care stabilitatea să poată fi găsită. Acest suplimentar reper este oferit de antrenarea imaginarii pentru mobilizarea *voinței* de a folosi *fantasme* sau *intuiții* acolo unde, din ce în ce mai frecvent, se poticnesc atât construcția sau căutarea rațională, cât și aspirația spirituală.

Instrucția este componenta rațională a învățării. Prin instrucție se dezvoltă ansamblul cunoștințelor ce se pot transmite prin “reguli utile și clare”. Aceste cunoștințe nu depind de tradiții, de diversitatea culturală sau de modul în care vor fi folosite. Ele reprezintă fondul de cunoștințe ce poate fi predat oriunde, cu egală eficiență și îndreptățire.

Putem fi instruiți oriunde (în orice cultură sau spațiu geografic) să demonstrăm teorema lui Pitagora sau să construim șosele. Oriunde pot fi predate conceptele democrației sau ale pieței libere (evident, aplicarea lor eficientă nu va decurge automat din înțelegerea conceptelor abstracte). Utilizarea tehnologiilor se poate deprinde prin instrucție, pentru că presupune limbaje formale abstracte, fără conotații culturale sau implicații spirituale.

Prin instrucție se pot asimila cunoștințe, dar nu se poate garanta totodată și utilizarea lor *performantă*. Mai grav, nu putem ști când ele vor fi folosite *împotriva* omului, comunității sau naturii. *Și un zombi poate fi instruit!*

Performanța va putea fi ridicată prin antrenare, iar folosirea nepotrivită va putea fi împiedicată prin educație.

Antrenarea ține de componenta imaginativă a învățării. Ea este utilă pentru că de prea multe ori soluția unei probleme este posibilă, sau este mai ușor obținută, numai prin efectul

¹⁰⁷ [Cornea ‘97], pag. 24

celor trei componente ale imaginarului: *intuiția*, prin care înțelegem dincolo de orice explicație posibilă, *fantezia*, prin care construim dincolo de ceea ce este algoritmic, sau *voința*, capabilă să le mobilizeze pe primele două la intensități surprinzătoare.

Prin antrenare nu înțelegem practicarea intensivă a unei acțiuni, ci practicarea imaginativă sub îndrumarea unui antrenor (în sensul pe care Noica îl dădea acestui cuvânt) și nu a unui instructor.

De multe ori, acolo unde instrucția nu presupune decât o cale foarte laborioasă, imaginarul oferă o cale rapidă și spectaculoasă sub forma unei scurtături. Această cale este, de regulă, mai eficientă și oferă celui ce o practică satisfacția unei împliniri personale. Încrederea în sine și experiența imaginativă obținute cu această ocazie se instituie într-un act ce depășește, uneori, nivelul instrucției și pe cel al antrenării, atingând stadiul educației.

Atunci când imaginăm o soluție suntem obligați să o validăm prin mijloacele formale, riguroase, pe care le-am dobândit prin instrucție. Dezinvoltura cu care uneori dăm frâu liber fanteziei se sprijină și pe relaxarea oferită de sprijinul pe care ne putem baza din partea cunoștințelor cu care am fost instruiți. Rațiunea cenzurează și validează, în același timp, imaginarul.

Dar, orice produs rațional validat al imaginarului capătă automat drept în cetatea omului? Nu, pentru că oricând poate fi pusă însă în discuție validarea unui produs din perspectiva unor cunoștințe ce au fost dobândite și articulate în teorii, pornind de la decupaje mai mult sau mai puțin trunchiante în lume, natură sau existență. Este vorba de cunoștințele ce se acumulează prin instrucție. Vor rămâne multe fapte, obiecte și atitudini pentru care validarea rațională nu este un temei suficient. Orice fundamentare strict rațională pornește de la o limitare inițial asumată, care a permis elaborarea unui corpus teoretic formal coerent. Procesul învățării trebuie să-l înarmeze pe individ și cu modalități prin care să poată discerne dincolo de intuiții sau reguli.

Educația este componenta spirituală, integrativă a învățării. Capacitatea de a discerne, acolo unde rațiunea sau/și imaginarul nu oferă un suport suficient, va trebui sprijinită de această a treia cale. Prin educație trebuie dobândite repere ce țin de plenitudinea și unitatea existenței, pe de o parte, și de unicitatea omului, pe de altă parte.

Rolul educației este acela de a ghida, pe tot parcursul vieții, procesul de *individuație* (C. G. Jung) prin care experiența în lume este interpretată și asimilată de fiecare individ, în relația dintre conștient, subconștient și supraconștient. O bună așezare a acestei relații poate oferi *discernământul*, ca produs superior al educației. Educația este deci aceea care evită (1) preeminența valorilor “tribale”, (2) absolutizarea criteriilor raționale, sau (3) accesul necenzurat la imaginar, astfel încât, putem aspira la un echilibru în care “triburile” pot oferi un conținut (cultural) care se pune în comun (civilizat) într-o lume profund unitară (spiritual).

Prin educație se aspiră către conștientizarea apartenenței individului la plenitudinea existenței. Nici rațiunea și nici imaginarul nu pot da consistență gândului că omul este “conectat” la totalitatea existenței. Dacă prin educație omul nu-și apropie acest gând sub forma *credinței* în el, va reuși măcar să capete încrederea în faptul că așa ceva este posibil.

Educația îi conferă omului capacitatea de a opera cu sensuri. Dacă instrucția operează cu semnificații, iar imaginarul construiește sau dezvăluie structuri imaginale a căror semnificație sau sens devin importante numai în procesul de validare, educația este

cea care oferă abilitatea, neformală, de a opera cu sensuri. Pentru că “adevărul” depășește domeniul demonstrabilului, învățarea trebuie să-i dezvolte omului capacitatea de a-l accesa și prin mijloace dincolo de rațional. O face prin educație. Imaginarul ne poate aduce în preajma “adevărului” - în ipostaza de cunoscător - dar dacă, așa cum uneori se întâmplă, instrucția pe care o avem nu ne permite să-l validăm, tot educația este cea care trebuie să ne ofere inefabilul “criteriu” prin care sugestia imaginarului să poată fi acceptată.

În ultimă instanță, educația permite ca *binele* și *răul* să poată fi just ponderate atunci când voința este excesivă sau rațiunea prea aspră. Instinctul este uneori prea jucăuș pentru a urma regula. Atunci, omul bine educat va găsi resurse pentru a lua calea ce **trebuie** urmată (indiferent dacă are 8 ani și trebuie să-și limiteze timpul din fața tastaturii sau dacă are 70 de ani și trebuie să accepte retrageri serene de pe anumite scene).

Încotro? Pentru că prezicerile pe termen lung se dovedesc tot mai riscante, va trebui să ne mulțumim cu prefigurarea tendințelor. Tehnologiile informatice oferă instrumente din ce în ce mai eficiente pentru procesul de instruire. Ele sunt, de multe ori, mai eficiente decât instructorul uman mediu. Astfel, sunt create premisele orientării către *antrenare*, ca principala modalitate uman asistată de învățare. Tendința care se prefigurează în aceste condiții este cea a *învățării* bazate pe proiect. Profesorul îl ajută pe cel ce învață cum să rezolve o problemă reală folosindu-și cunoștințele cu care acesta a fost instruit, sau cu care s-a lăsat instruit de către un instrument automat de învățare.

“Răbdarea infinită” a instructorului automat, cuplată cu experiența superior asimilată a unui profesor imaginativ, vor permite optimizarea procesului de învățare.

Riscul la care expunem procesul învățării prin această tendință este acela al debalansării raportului dintre *faptele* și *conceptele* cu care se confruntă cel ce învață într-un sistem bazat pe proiecte. Instrucția impune concepte, iar antrenarea permite folosirea lor în contextul faptelor reale. Un accent prea mare pus pe antrenare riscă atrofierea “organului” responsabil de o solidă fundamentare conceptuală. Un bun antrenor va fi acela care minimizează riscul debusolării conceptuale.

Unde este *educatorul* în această previziune, conform căreia instructorul tinde să devină o mașină, iar antrenorul capătă o poziție centrală? Cine ne călăuzește pe calea nebatută a devenirii spirituale? Nu o poate face, și nu a făcut-o niciodată o persoană special destinată. Educația este un produs implicit, un efect lateral, secundar chiar, al interacției cu părintele, mentorul, maestrul, profesorul de la care am primit învățătura pe care ne bazăm în tot ceea ce facem. În orice sistem de învățământ apare paradoxul educației, ca cea mai ignorată și în același timp cea mai importantă componentă. Paradoxul este numai aparent, pentru că nimic nu este mai puțin sistematic ca procesul de educare; el nu poate fi captat în ghearele sistematicității.

Educația nu este o activitate explicită, ea nu necesită un efort special, un buget “energetic” strict alocat. Educația este mai mult sau mai puțin disimulată în activitățile curente care pun împreună pe educator cu cel supus educării (și nu întotdeauna distincția între cele două entități este foarte clară).

Marii educatori dintotdeauna au fost nesistematic integrați, ei s-au aflat întotdeauna în “preajmă” sau au acționat sub “acoperirea” unor profesii explicit lucrative. Socrate poate fi prototipul educatorului din preajmă. Iar în fiecare profesor trebuie să se ascundă un educator, și este grav atunci când acest lucru nu se întâmplă.

Datorită acestui caracter neexplicit, la limita inefabilului, de multe ori educația scapă din atenția părintelui, sistemului de învățământ, sau chiar a lumii în care trăim. Cu cât complexitatea lumii care ne înconjoară crește, cu atât importanța educației devine mai mare, în condiții în care atenția acordată educației scade. Credem, în mod eronat, că o lume complexă cere în primul rând mai multă instrucție și antrenare, uitând că cere incomensurabil mai mult discernământul pe care numai educația îl poate aduce.

Evoluția procesului cunoașterii și a mentalităților evidențiază o punere în discuție tot mai intensă a demersului exclusiv raționalist sau exclusiv spiritual (pentru că imaginarul a fost sistematic marginalizat). Acolo unde rațiunea, deși competentă, este neperformantă, ea poate consimți la retragere în fața imaginarului care, la nivelul unor proiecte concrete, poate performa superior. Atunci când, în locul *căutării raționale* încrâncenate a unei soluții, va deveni practică curentă validarea rațională a uneia *imagine*,¹⁰⁸ spectacolul lumii va căpăta culori ce altfel nu ar fi posibile. De ce nu am considera că o echilibrată interacție dintre rațional, imaginar și spiritual nu ar putea fi răspunzătoare de o nouă față a lumii, în care omul să se simtă mai bine plasat, folosit sau servit. Prin învățare omul nu trebuie decât să-și dezvolte echilibrat cele trei componente. Astfel, va putea determina lumea să evolueze într-un ritm ce-i va fi convenabil, pe căi ce-i vor fi utile în primul rând lui. Va avea discernământul, abilitatea și cunoștințele prin care-și va concepe și construi o lume potrivită naturii sale.

¹⁰⁸ Există o categorie foarte largă și importantă de probleme a căror soluție nu poate fi găsită decât explorând exhaustiv spațiul soluțiilor, ce depinde exponențial de dimensiunea parametrilor inițiali. Adică, spațiul în care trebuie căutată soluția este atât de mare încât celor mai puternice calculatoare imaginabile le-ar trebui uneori mii de secole pentru a găsi o soluție. Dar, o soluție propusă poate fi evaluată într-un timp foarte scurt. În aceste condiții tandemul calculator plus un “ghicitor norocos” are mari șanse de a găsi foarte rapid soluții acceptabile prin evaluarea rapidă a unui număr rezonabil de mare de soluții ghicite. Matematica atinge astfel momente de transfigurare dramatice, în care tinde să devină un capitol al fizicii experimentale (vezi și [Chaitin ‘06]).

Simbol - Imagine - Semn

*Tiger! Tiger! burning bright
In the forests of the night,
What immortal hand or eye
Dare frame thy fearful symmetry?*

William Blake
Songs of Experience, 1798

Formele cunoașterii sunt o consecință a lipsei de unitate a cunoașterii. Cunoașterea este fragmentată prin decupaje ce i-au permis manifestarea în condiții vitrege. Această fragmentare a subminat unitatea omului sau a fost posibilă pentru că omul este predispus la comportamente disjuncte? Omul **a devenit** *homo sapiens & homo ludens & homo habilis* sau **a fost** dintotdeauna o ființă tripartită în care s-au întâlnit *atitudinea spirituală* cu *jocul imaginarului* și cu *construcția rațională*? Opinăm că *segregarea* spiritual - imaginar - rațional a fost o condiție esențială pentru devenirea omului, pentru evoluția lui rapidă către punctul în care această segregare să poată fi pusă în discuție.

Întemeierea rațională, ca și cea spirituală, a cunoașterii nu s-a putut face decât prin sacrificarea temporalității. Reprezentările demersului rațional ca și cele ale căii spirituale sunt atemporale.

Nu orice reprezentare a realității poate intra sub incidența procesului de cunoaștere. Distincția aristotelică este limpede în acest sens:

*Orice vorbire (λογος) are un înțeles, nu însă ca un mijloc natural, ci după cum am spus, prin convenție. Totuși, nu orice vorbire este un enunț, ci numai aceea care este adevărată sau falsă.*¹⁰⁹

Deci, există înțelesuri care scapă distincției dintre adevărat și fals, ieșind astfel de sub incidența cunoașterii științifice, raționale.¹¹⁰ Construcția rațională a științei se poate realiza numai prin reprezentări ce pot fi adevărate sau false. Prin ce sunt caracterizate reprezentările raționale, formal exprimate ale științei? Prin permanență sau evoluție ciclică, ceea ce este tot un fel de a fi permanent (tot așa cum permanența poate fi privită ca un fenomen ciclic cu o perioadă nulă sau infinită). Întemeierea antică a științelor a presupus din start o astfel de caracteristică:

Deocamdată e limpede că nu există o știință al cărei obiect să fie accidentul, căci obiectul oricărei științe este sau ceea ce are un caracter permanent sau ceea ce are loc în mai multe cazuri. Căci dacă obiectul științei n-ar întruni această

¹⁰⁹ [Aristotel DI], 4, 17a

¹¹⁰ Similar este punctul de (re-)pornire al lui Wittgenstein în al său *Tractatus Logico-Philosophicus*.

*calitate, cum ar putea-o învăța sau preda? [...] Am arătat [...] ce este accidentul, care este cauza lui și că nu este știință al cărei obiect să fie accidentul.*¹¹¹

Nu putem învăța sau preda decât lucruri care prezintă o anumită permanență sau sunt caracterizate de ciclicități ușor de pus în evidență. Nici nu ar putea avea sens învățarea dacă nu ar putea servi la înțelegerea a ceea ce lumea este sau va fi. Cunoașterea este utilă numai în cazul în care-l ajută pe om să se orienteze într-o lume în evoluție. Dar această lume trebuie să fie *previzibilă*. Numai permanența sau ciclicitățile permit o cunoaștere atemporală, singura posibilă, dar mai ales utilă. Această concepție aristotelică a dominat știința mai bine de două milenii.

Accidentul, în sensul lui Aristotel, nu poate fi prezentat spre învățare decât ca atare, sub forma unei imagini ce-l **reprezintă**. Reprezentarea *imagistică* este singura care poate manipula accidentul. **Imagina** este instrumentul prin care accidentul poate cădea sub incidența mentalului. Lumii semnelor accidentul nu i se potrivește.

La cealaltă extremă, percepția spirituală a realității este caracterizată, de asemenea, prin entități atemporale. “Adevărurile” spirituale sunt independente de timp și caracterizează un “spațiu” spiritual cu repere ce nu evoluează în timp. Presupusa unitate a lumii ca tot, se reflectă asupra conceptelor ce o caracterizează global. Astfel, gândul despre tot nu poate opera decât cu entități ce nu sunt supuse devenirii în timp. În “ordinea” spirituală timpul nu există decât sub forma *eternității*, spre deosebire de ordinea rațională în care timpul se manifestă sub forma *ciclicității*. Dar nicăieri ca timp pur și simplu.

Atâta vreme cât cunoașterea nu se poate situa decât în forme ale timpului ea este condamnată să rămână trunchiată și să se manifeste disjunct:

- printr-o raționalitate ce cultivă timpul redus la *ciclicitate*¹¹²
- prin spiritualitatea ce se așază sub imperiul *eternității*.

Dintotdeauna gânditorii au valorizat excesiv *ordinea* atemporală a lucrurilor pe care o considerau ca fiind singura demnă de a fi cunoscută.

*Care sunt ipotezele științei clasice de care credem că știința de azi s-a eliberat? Acestea se grupează mai ales în jurul convingerii fundamentale că la un anumit nivel lumea este simplă și este guvernată de legi universale independente de timp.*¹¹³

Să fie vorba de o aspirație inconștientă a celor ce practica cunoașterea sau de o neputință conștient asumată? Istoria confirmă faptul că:

- omul de știință a căutat sau a construit o ordine atemporală
- metafizicianul a dezvăluit sau căutat entități atemporale,

¹¹¹ [Aristotel M], VI (E), 3, 1027a

¹¹² Chiar breșa făcută de termodinamică reflectă tot o aspirație în acest sens; ciclul lui Carnot a fost introdus pentru a facilita în primul rând o serie de tehnici prin care ireversibilitatea sa fie cât mai mult evitată; Prigogine opinează că: “Termodinamica s-a constituit, așadar, în legătură cu ireversibilitatea, dar, totodată, împotriva ei, urmărind nu cunoașterea ci economisirea ei.” [Prigogine ‘79, p. 384]

¹¹³ [Prigogine ‘79]

într-un proces în care:

- adevărurile și construcțiile științifice “evoluează” ciclic într-o lume a **semnelor**
- valorile spirituale sunt încremenite într-o lume **simbolică**.

Este deci justificată întrebarea: *ce se află în spațiul dintre **rigoarea formală a semnelor** și **sugestia evocativă a simbolurilor**? Altfel spus: există o cale între **semnificația asociată semnelor** și **sensul cuprins în simboluri**?*

Să zicem că există. Se naște atunci o nouă întrebare: *calea ce leagă lumea **formală a semnelor** de cea **neformală a simbolurilor** este formală sau neformală?*

La această ultimă întrebare, pusă și într-un context ipotetic, nu mai avem un răspuns unanim acceptat. Se pare că între formal și neformal, între semne și simboluri, între ciclicitate și eternitate, între structural și fenomenologic, ..., trebuiesc găsiți sau inventați termeni care să medieze. Singura soluție pe care îndrăznim să o propunem este cea a introducerii unui *al treilea termen, care nu va lega ci va echilibra numai*.

Va trebui să admitem că și ceea ce are o **dinamicitate aciclică** se poate constitui în domeniu al cunoașterii. În preajma lumii eterne a simbolurilor și a celei statice (sau încrementite în ciclicitate) a semnelor va trebui să facem loc *imaginilor* ce se reprezintă sub “forma” evoluțiilor **haotice**, în sensul pe care știința contemporană l-a dat termenului. O frumoasă definiție a haosului o dă cercetătorul chinez Hao Bai-Lin:

*A kind of order without periodicity.*¹¹⁴

Pe scurt, caracteristicile dominante ale *haosului*, ca *image* pentru multe din cele ce ne înconjoară, sunt următoarele: (1) este un proces cu o evoluție temporală nerepetitivă (aperiodică), fapt pentru care el poate fi specificat algoritmic, dar nu poate fi descris algoritmic¹¹⁵; (2) este un proces cu o mare sensibilitate la variațiile condițiilor inițiale; (3) evoluția unor procese haotice este dominată de convergența către “atractori”, în sensul că evoluția aciclică poate degenera într-una ciclică, nehaotică, sau poate încremeni într-un simbol.

Haosul este un tip de ordine care evoluează după o lege ce nu poate fi exprimată condensat; ea poate fi reprezentată numai ca atare, printr-o *image*. În cazul fenomenelor haotice descrierea procesului are o dimensiune de același ordin de mărime cu a procesului descris - este imaginea lui. Prin ce se deosebește atunci imaginea haotică de un fenomen pur aleator? Prin faptul că i se poate asocia o semnificație. Am putea defini reprezentarea haotică drept fiind:

o image a unui proces cu complexitate algoritmică¹¹⁶ maximă, la limita la care mai poate avea asociat un înțeles.

¹¹⁴ *Un fel de ordine fără periodicitate.* (Din [Gleick ‘89] (pag. 306), unde mai găsim și opinia autorului cărții: *Where chaos begins, classical science stops.* (Unde începe haosul știința clasică încetează.))

¹¹⁵ În sensul că un algoritm descrie numai modalitatea prin care un mediu de simulare poate oferi o imagine a procesului haotic prin *rularea efectivă* a algoritmului.

¹¹⁶ [Chaitin ‘77]

Limita dintre haos și aleator este dată de procesele de semnificare sau evocare. Pe măsură ce descrierea maximum compactată a unui proces capătă o dimensiune comparabilă cu dimensiunea procesului descris, ne apropiem de limita dintre haos și aleator. *La această limită, ce desparte haosul de aleator, semnificația și sensul pot fi greu distinse.* “Spectacolul lumii” se manifestă de regulă în acest spațiu, dominat de imagini, în care înțelesurile nu se așază limpede în semnificații sau în sensuri.

Unde întâlnim acest tip de “ordine” haotică? O percepem în procesele reale sau o generăm prin artefacte. **Imaginarul** este cel care permite aceste întâlniri prin *intuiție*, în cazul cunoașterii proceselor reale și prin *imaginație*, în cazul generării artefactelor ingineresti, teoretice sau artistice.

Ordinea haotică pare a fi domeniul în care imaginea, în lume, și imaginarul, în mintea omului, mediază între sensuri și semnificații, echilibrând astfel demersul rațional cu cel spiritual.

Am trăit dintotdeauna în preajma fenomenelor haotice, dar le-am ignorat sau am încercat să le reducem la cele clasic abordabile. Evenimentele care au adus, în ultimele două decade, în atenția cercetătorilor fenomenele haotice au fost:

- limitele fundamentale ale științelor structurale, incapabile să dea singure socoteală de complexitatea lumii prin manipularea, oricât de sofisticată a prea simplei lumi a semnelor
- compromiterea abordărilor exclusiv spirituale (misteriene), ce au bătuit anumite cercuri culturale, dublând criza raționalismului excesiv cu o criză a spiritualității, ce a pierdut, oricum, de mult legături(le) esențiale cu *tradiția*¹¹⁷
- mutații de conținut în “tehnologia” cunoașterii prin apariția și dezvoltarea pe care au luat-o domenii ca matematica experimentală, modelarea și simularea proceselor complexe, tehnici ce ar putea fi sintetizate prin sintagma *experimente formale* (facilitate exclusiv de abilitatea extraordinară a calculatoarelor de a manipula imaginarul neformalizabil).

Începem, în sfârșit, să ne acomodăm cu gândul că lumea nu este simplă. Imaginea noastră despre lume este simplă numai din perspectiva aristotelică, reiterată imperativ de mentalitatea carteziană, ca produs al etosului protestant. Dar simțim din ce în ce mai acut că existența, omul și lumea lui sunt de fapt mult mai complexe decât încearcă să ne convingă descrierile, impuse prin folosirea semnelor, sau sugestiile oferite de manipularea simbolurilor. Imperiul semnelor nu permite descrieri complexe, iar cel al simbolurilor eludează subtil prea mult din complexitatea profundă a existenței. Din aceste motive haosul este o promisiune prin:

- complexitatea algoritmică mare a reprezentărilor imaginale cu înțeles pe care le oferă
- suportul imagistic pentru reprezentări în care coexistă semnificații și sensuri
- conturarea spațiului deosebit de prietenos al imaginii, în care se poate realiza **interpretarea**, ca o “cale” ce poate pune împreună lumea semnelor cu cea a simbolurilor.

¹¹⁷ [Guénon ‘27]

Opinăm că prin haosul valorificat ca mediu al *interpretării imaginative*, nu s-a câștigat numai un al treilea termen, ci a fost refăcută sau a fost atinsă (cine poate ști?) o unitate pierdută sau o unitate către care aspirăm dintotdeauna.

*Giving up simplicity, laying aside the comforting belief, as Einstein used to say, that God is subtle but not malicious (maybe he is malicious), require courage. Chaos is capable, potentially, of dealing with an universe created by a malicious God or a careless one. The eagerness with which scientists have embraced chaos, and the high hopes they have for it, are perhaps a sign that science has left the world of childish beliefs behind.*¹¹⁸

Charles van Doren
Man and His Symbols, 1964

¹¹⁸ Renunțarea la simplitate cere curaj. Aceasta ar însemna să punem deoparte credința discutabilă a lui Einstein conform căreia Dumnezeu este subtil dar nu malițios (poate el este malițios). Haosul este potențial capabil să dea socoteală de un univers creat de un Dumnezeu malițios sau neglijent. Nerăbdarea cu care oamenii de știință au acceptat haosul și marile speranțe puse în el sunt, poate, semnul că știința a părăsit lumea credințelor copilărești.

Elitism - Centralism - Democrație

Un popor, de altfel, reprezintă nu atât o sumă de idei și de teorii, cât mai ales de obsesii ...

... libertatea nu poate să se manifeste decât în absența credințelor, a axiomelor, și numai acolo unde legile nu au mai multă autoritate decât o simplă ipoteză.

Emil Cioran
Istorie și utopie, 1960

Cele două milenii creștine debutează cu un prim mileniu care anihilează elenismul integrator și civilizația romană în numele credinței, ca formă de întemeiere, a omului și a lumii lui, ce se dorea pur *spirituală*. Urmează, după marea schismă din 1054, o jumătate de mileniu de sugestie prin care imaginarul este cultural incitat să-l capteze pe om într-o lume a *valorilor*, printr-un proces de împrăștiere pe direcții dominate de către personalități spectaculoase. În disperare de cauză, reforma protestantă încearcă să reintegreze omul în ipostaza de cunoscător, explicând existența, într-o primă instanță, pur *rațional*.

Pentru început, unitatea spirituală a fost cea folosită pentru a fundamenta coeziunea socială. Comunitățile s-au conturat în jurul unei *elite* întemeiate apostolic. Ce altceva a fost efortul lui Constantin cel Mare (272-337) de a organiza biserica creștină decât un genial act politic prin care a fundamentat evoluția explozivă a Occidentului? Conciliul de la Nicea din 325 reprezintă un moment politic decisiv care a sincronizat Occidentul permițând lui Amstrong să pășească pe Lună în 1968. Împăratul romanilor a fost prea puțin interesat de ce anume va decide consiliul în privința divinității lui Christos,¹¹⁹ spre exemplu, singura lui preocupare a fost ca cei câteva sute de episcopi întruniți la Nicea să se întoarcă în episcopiile lor cu o hotărâre luată în unanimitate. Unanimitatea era o premisă a unității lumii romane, a unității Occidentului, ce se proiecta cu această ocazie.

Creștinismul *gnostic* devine din acest moment o mișcare subterană, pentru ca suprafața lumii să poată fi acaparată de unitatea instituită în numele *credinței* - fundamentate mitic în cadrul unei *religii* - și prin respectarea *ritualului* - în interiorul unei *biserici*. *Cunoașterea* gnostică, bazată pe *experiență* individuală, era atomizantă și incapabilă să sincronizeze lumea omului. În partea occidentală a lumii este, astfel, decisă sacrificarea individului pentru controlul comunității. În locul cunoașterii dobândite printr-un complex demers individual, este impusă credința prin ritualul respectat în comunitate. Elita este dată (apostolic), ea nu se formează prin efortul individual al unor personalități de excepție sau printr-o selecție la care comunitatea participă prin toți membrii ei.

Va începe o competiție aproape bimilenară între creștinismul oficial și cel gnostic. Această luptă va da o culoare specifică istoriei politice și culturale a Occidentului.

¹¹⁹ Părerea exprimată în deschiderea conciliului de către împăratul Constantin era că originea lui Christos este nedivină, dar a precizat că nu dorește ca adunarea să țină cont de această opinie. Episcopii au votat, aproape în unanimitate, împotriva lui Arius, statuând originea divină a lui Christos.

La sfârșitul primului mileniu creștin o parte a lumii creștine va intra într-un ritm mai alert de evoluție, când, după marea schismă (1054), lumea catolică decide că blocarea în modelul pur *spiritual* nu mai poate menține elita apostolică la cârma lumii. Spațiul elitei va fi deschis din acel moment și personalităților active într-o lume în continuă schimbare. Călugării industriași (cistercienii), luptători (templierii), bancheri (tot templierii) sau magicieni, constructorii de catedrale, poeții, pictorii, sculptorii sau filosofi devin parte a elitei, promovate drept urmare a performanțelor dovedite în exersarea *imagnarului*. Astfel, curentul subteran gnostic reappare accidental la suprafața lumii catolice și, în unele momente sau forme, este tolerat. Exercitarea voinței, fanteziei și intuiției devin calități capabile să asigure o poziție în elita lumii catolice, care se va simți astfel reînviată. Elita apostolică dobândește un aliat cu care speră să rămână la cârma lumii.

Lumea catolică a primei jumătăți a mileniului II concepe o lume ierarhică în care puterea este concentrată înspre un centru. Elita net segregată este substituită de o ierarhie bazată pe o ordine socială ce oferă personalității de excepție posibilități de promovare. O lume stratificată este substituită cu una ierarhizată. Umanismul Renașterii este ultima etapă a acestui proces de promovare a individualității de excepție în virtutea unor criterii centrate pe calități ale *imagnarului* (voință, fantezie, intuiție).

Virtuțile etosului gnostic au fost astfel tolerate și folosite de elita catolică în încercarea de a-și menține puterea politică. Politicul, justificat spiritual, se aliază cu *imagnarul* pentru a supraviețui.¹²⁰

Proiectul a reușit atât de bine încât lumea catolică s-a considerat capabilă să înfrunte orice opoziție la o politică pe care și-a proiectat-o fără să țină cont de nicio restricție. Și astfel reușita proiectului a devenit și cauza eșuării lui. Mai mult, alianța *subterană* a spiritualității cu *imagnarul* s-a dovedit un model neadecvat pentru o eventuală suplimentară alianță cu raționalul.¹²¹

Elita spirituală se regăsește profund transformată, la sfârșitul Renașterii, într-o elită mai mult culturală decât spirituală. Acceptând ideea unei ierarhii, elita își subminează poziția absolută. Elita apostolică era poziționată într-un plan inaccesibil, pe când elita culturală se află în vârful mai mult sau mai puțin accesibil al unei ierarhii.

Deschiderea, prudentă și nemărturisită, manifestată de creștinismul catolic pentru subteranele curente gnostice a menținut lumea occidentală pe linia unei evoluții ascendente prin două consecințe importante: (1) a reînviat creștinismul catolic adăugându-i componenta culturală ce pune în umbră legitimitatea spirituală, (2) a deschis o dezbatere ce va avea consecințe majore asupra înțelegerii rolului pe care individul (nu personalitatea de excepție) îl poate avea în comunitate.

¹²⁰ Cum altfel putem interpreta cazul limită al lui Pico della Mirandola a cărei tentativă de a mixa creștinismul cu hermetismul și magia este tolerată, la sfârșitul secolului al XV-lea, de Alexandru Borgia, odată ajuns papă [Yates '64]. Ne mai putem gândi și la franciscanul Roger Bacon care, în plin secol XIII, este un asiduu practicant al astrologiei într-o universitate catolică medievală.

¹²¹ Ce se întâmplă între timp în lumea creștin ortodoxă? "Încremenirea în proiectul" pur spiritual, ce se manifestă prin cedarea puterii către o elită laică căreia elita apostolică i se supune păstrându-și numai prerogative spirituale. Lumea ortodoxă rămâne o lume condusă de elite, dar de niște elite ce și-au subordonat elitele apostolice. Intoleranța și lipsa de flexibilitate a ortodoxiei nu permite o alianță care să-i asigure supraviețuirea la cârma lumii. Să ținem însă cont și de vicisitudinile unei istorii mult mai zbuciumate: "Episcopul" cedează în fața "Împăratului" atunci când "timpurile" sunt grele. Dar nu trebuie uitat mai ales faptul că încercarea de a rămâne pe loc este sortită eșecului: ea înseamnă a nu merge înainte, iar singura alternativă posibilă este resemnarea de a face un pas înapoi în exercitarea puterii lumești.

Prima consecință a subminat puterea politică a catolicismului, prin aroganța pe care acesta și-a permis-o drept urmare a infuziei unei iluzii de putere. Cea de a doua consecință a permis promovarea unor personalități liberale care, în următoarele câteva secole, au dat lovitura de grație elitelor apostolice.

După o jumătate de mileniu de succes a strategiei catolice, secolul al XVI-lea găzduiește tranziția către ultima experiență creștină: *raționalitatea protestantă* care-și încearcă și ea șansa de a oferi lumii echilibrul pe care spiritualitatea apostolică sau culturalitatea catolică nu l-au putut oferi. Catolicismul a discreditat imaginarul ca sursă de putere politică în mâna personalităților de excepție, deschizând în același timp calea către o soluție în care libertatea interioară a fiecărui individ să devină sursa principală a puterii politice. Etosul gnostic s-a dovedit ineficient politic practicat prin intermediul *personalității de excepție*, motiv pentru care etosului gnostic i se va încerca puterea la nivelul *individului liber*.

Din 1517, anul în care Martin Luther afișează cele 95 de teze împotriva catolicismului, și până în 1776, anul Declarației de Independență a Statelor Unite ale Americii, se desfășoară complexul proces al tranziției către modernitate prin regândirea relației individului cu puterea și cunoașterea. Cunoașterea *rațională* și puterea *democratică* devin entități corelate, fundamentând lumea civilizată.

Cunoașterea rațională este numai o componentă a celei gnostice și a fost selectată ca reacție la componenta spirituală și cea imaginativă compromise de “vechiul regim” printr-o alianță ce așeza rațiunea într-o poziție subordonată.¹²²

Prima tentativă reușită a etosului gnostic de a se substitui dictaturii credinței este făcută în numele rațiunii. Cunoașterea (gnoza) integrală este sacrificată pentru a face întâi loc în lume unei forme trunchiate, dar deosebit de eficiente: *cunoașterea rațională*. Libertatea democratică este forma trunchiată corespunzătoare, ce este promovată în locul libertății practicate prin experiența (trăirea) integrală cenzurată prin “imperativul categoric” (sau un echivalent al lui). Democrația și rațiunea sunt primele forme prin care etosul gnostic acceptă propria diminuare pentru a putea da lovitura de grație puterii apostolice bazată pe credință și ritual. Sacrificarea spiritualității și imaginarului este (sperăm) temporară și acceptată numai pentru a înlătura nepotrivita lor folosire.

Puterea și adevărul devin accesibile într-o lume în care pe rând *stratificarea* și *ierarhia* își jucaseră rolul lăsând acum locul liber *planului unic* în care egalitatea indivizilor se manifestă **din ce în ce** mai liber.¹²³ Pentru început *Adevărul* se impune în condiții în care *Frumosul* și *Binele* sunt păstrate în umbră și dezvăluite mai mult pentru ornarea festivităților.

Astfel, pe rând în lumea occidentală, **credința**, **sugestia** și **explicația**, într-o aproape perfectă diacronicitate, au încercat să aducă omul în preajma “cunoașterii” oferindu-i în același timp un model, trunchiat și trunchiant, de acțiune și visare. Rezultatul se regăsește în diversitatea contemporană a lumii occidentale, ce se manifestă ca o lume

¹²² Chiar și cele mai raționale abordări ale culturii catolice aveau drept puncte de plecare produse ale imaginarului. Spre exemplu, Toma d’Aquino, catalogat drept un aristotelic rațional, pornind de la premisa simplificatoare a ordinii existențiale, *imaginează* un continuum (metaforic) al proprietăților, atunci când deduce “rațional” existența îngerilor.

¹²³ Libertatea nu este o stare în care se ajunge instantaneu, printr-o tranziție “revoluționară”. Nu trebuie să uităm, spre exemplu, că egalitatea tuturor ființelor umane este declarată în 1776, printr-un text semnat și de mulți proprietari de sclavi, dar în numele ei după aproape un secol se va purta un război, iar numai după aproape două secole se va semna o lege antisegregaționistă în Statele Unite.

subtil scindată (1) într-un spațiu al valorilor tradiționale, spiritual fundamentate pe credință, și al comunităților centrate pe **elită** (este cazul firavelor “democrații ortodoxe”), (2) într-un spațiu al spectacolului și ierarhiei în care omul se poate izola de profunzimi pentru a se elibera în vederea jocului cultural stimulat de imaginar și permis de o comunitate **centralizată**, structurată ierarhic (autoritățile democrații catolice) și (3) într-un spațiu al civilizației rațional instituite, în care omul are numai libertatea **democratic** garantată de a acționa într-un sistem de maximă eficiență, ce tinde să se globalizeze, oferind posibilități maxime afirmării individuale în limitele limitative ale lumii (realele democrații protestante).

Aceeași lume occidentală aspiră, mai mult sau mai puțin conștient, către modelul cel mai performant, cel al democrațiilor protestante rațional instituite, fără a-și putea reprimă tendința, aproape la fel de puternică, de contestare a celui mai performant model (cel bazat pe exclusivitatea atitudinii raționale), prin aspirația către un model ce asigură plenitudinea omului.

Globalitatea este o reală și puternică tentație, căreia omul contemporan se codește să-i dea curs pentru că o percepe ca limitativă pentru aspirația sa către un comportament uman integral. Dar, tot omul este cel care vede numai în globalitate punctul ferm de pornire către o lume efectiv integrată, bazată pe un om integral. Experiența diacronică bimilenară a Occidentului¹²⁴ poate fi astfel fructificată sincron, prin democrații, în care organizațiile centralizate ale corporațiilor permit evoluții bine temperate de elite ce veghează dintr-un plan greu tangibil, armonizând existența cu lumea și cu omul pentru un om în care spiritualitatea, imaginarul și raționalitatea sunt pe cât posibil echilibrate.

¹²⁴ Experiență marcată de disocieri duse la extrem în interiorul triadei care guvernează relația noastră cu sacralul:

Credință - Religie - Biserică

unde credința este *sugerată* (pentru necredincioși) prin construcții religioase mitice și *impusă* (răzvrătiților liber-gânditori) în cadrul instituțional al bisericii. Credincioșii autentici pot viețui și fără religie și fără biserică.

ONG - Corporație - Stat

*It is much harder to do good than to run an enterprise for profit.*¹²⁵

George Soros
On Globalization, 2002

Trăim ancorați în trei tipuri de rețele, ca niște ciudați păianjeni care, în loc să se afle în centrul unei singure plase, se poziționează la intersecția a trei “plase”, într-un nod ce aparține, greu de explicat cum, la trei pânze diferite, dar foarte dependente. Trei plase, cu ochiuri mai dese sau mai rare, sunt aruncate peste fiecare loc din această lume: cea a statului, cea a *corporațiilor* și cea a *organizațiilor neguvernamentale* (ONG-urilor).

Regulile după care conviețuim sunt cele ale statului. Resursele de *libertate* efectivă de care dispunem sunt reglate de jocul pe care corporațiile îl fac. Nivelul la care *integrarea* individului în comunitate este posibilă depinde de capacitatea ONG-urilor de a se organiza.

Orice individ normal tinde (1) să fie cetățenul unui stat, pentru a-și garanta securitatea, (2) să exercite o activitate lucrativă prin care se străduiește să producă ceva util celorlalți, pentru a-și asigura supraviețuirea, și (3) să aparțină unui club, unei asociații culturale, sportive sau religioase, pentru a-și contura identitatea.

Statul democratic, piața liberă și societatea civilă sunt cele trei scene pe care se joacă spectacolul lumii în care mulți dintre noi trăim. Vrând, nevrând, fiecare dintre noi interacționăm “simultan” cu cele trei scene, atât în calitate de actor, cât și în calitate de spectator.

Echilibrul lumii omului depinde de o dialectică subtilă ce presupune, în locul opoziției clasice a două contrarii, trei actanți: **ONG-urile**, care pot sprijini aspirația către *unitatea* lumii, **corporațiile**, responsabile pentru *unicitatea* manifestărilor lumii în care trăim, și **statul**, care asigură tuturor cetățenilor un tratament *uniform*. Unitatea, unicitatea și uniformitatea lumii pot asigura echilibrul sau genera dezechilibrul ei.

Ce altceva este istoria lumii decât interacția dintre trei tendințe fundamentale diferite ce pot acționa mai mult sau mai puțin convergent sau divergent:

- tendința de a reglementa, autoritar, haotic sau democratic, conviețuirea indivizilor prin legi cât mai bine prinse în forme ce semnifică univoc pentru o lume simplificată la nivelul unor structuri sistemic organizate
- tendința de a crea, a produce și promova propriile artefacte liber, în limitele reglementării și acceptând mecanismele pieții (mai mult sau mai puțin libere)
- tendința de integrare comunitară prin care identitatea individuală se poate contura și manifesta în limitele continuu largite

¹²⁵ *Este mult mai greu să faci bine decât să conduci o întreprindere profitabilă.*

Marile dezastre ale istoriei, dar și momentele ei astrale, au fost produsul jocurilor prea des divergente și numai uneori convergente ale acestor trei tendințe. Atunci și acolo unde măcar una dintre aceste tendințe fundamentale a fost opresată sau a fost exersată nepotrivit, dezechilibrul s-a instalat confortabil. Mai rareori, când cele trei tendințe s-au sprijinit reciproc, lumea s-a bucurat de un scurt răgaz în care zbuciumului i s-a substituit sentimentul plenitudinii, bucuria creației și siguranța confortului.

Partidul-stat al totalitarismelor comuniste, naziste sau fasciste, reprezintă cel mai clar exemplu al dezechilibrului fundamental ce apare atunci când statul *joacă* singur pe scena istoriei unor popoare. Partidul-stat organizează producția de bunuri, nu în corporații, ci în “lagăre de muncă” unde activitatea este reglementată de legile statului. Corporația este mimată de o organizație a partidului-stat care produce pentru un consum reglementat, în condițiile în care piața liberă nu funcționează. Societatea civilă este și ea mimată prin organizații ce funcționează sub controlul aproape fățiș al partidului-stat. Poliția secretă este instrumentul care asigură integritatea organizării impuse de partidul-stat. Treptat, poliția secretă se transformă, din instrument, în unica putere efectivă. Organizația partidului-stat devine din ce în ce mai dependentă de poliția secretă, astfel încât partidul-stat este substituit la un moment dat prin *statul polițist*. Drept consecință, înlăturarea oricărui stat totalitar va presupune fie anihilarea poliției secrete, fie colaborarea cu poliția secretă, sau, de ce nu, decizia poliției secrete de a schimba forma de organizare socială, devenită inefectivă, în condiții în care membrii ei își asigură o poziție privilegiată în viitoarea formă.

Fundamentalismele religioase generează experiențe la fel de traumatizante. Dacă totalitarismele comuniste, naziste sau fasciste au pornit de la construcții ideologice de proveniență laică, bazate pe teorii raționale, totalitarismele fundamentaliste au ca punct de pornire aspirația, pretins spirituală, de tip religios. Spun “pretins spirituală”, deoarece fundamentalismele religioase sunt de fapt “fundate” pe construcții culturale care mimează numai atitudinea spirituală. Exclusivismul fundamentalist nu poate fi în niciun fel conectat la percepția de tip spiritual a plenitudinii existențiale. Absurditatea merge până la confuzii care substituie *binele* cu *adevărul*. O mișcare spirituală poate fi, eventual, deținătoarea *binelui*, dar este tipic pentru fundamentalismele totalitare să se pretindă deținătoarele *adevărului*. Este o confuzie prin care fundamentalismele religioase își devăluie involuntar ipocrizia. Similar, totalitarismele laice se considerau ghidate de o “politică științifică” care le făcea deținătoarele “adevărului”. Totalitarismele religioase folosesc *adevărul* ca pe un concept care garantează mai ferm decât *binele*. Este interesant cum totalitarismele de diverse sorturi folosesc instinctiv acoperirea de tip rațional, tocmai datorită eficienței și credibilității de care se bucură rațiunea în ochii celor nefamiliarizați cu distincția dintre adevăr, valoare și bine. Confuzia este cea mai bună și mai necostisitoare protecție a totalitarismelor de toate tipurile.

Fundamentalismul de piață¹²⁶ permite un dezechilibru mult mai profund și, prin aceasta, mai periculos, atunci când, în locul confuziei, este folosită mistificarea subtilă. Omul nu este dezorientat, el este *orientat* conform unui proiect bine conceput și realizat. De ce este dezechilibrul mai profund? Pentru că partidul-stat nu are credibilitatea, iar

¹²⁶ Expresie găsită în [Soros '02].

fundamentalismul religios forța pe care o au corporațiile în mediile sociale în care este garantată democratic libertatea de expresie. *Massmedia*, libere să se pună în slujba oricui plătește mai bine, pot promova orice orientare în condițiile tehnologiilor moderne de comunicare și persuasiune. Cel de al treilea tip de totalitarism este cel impus de forța prea mare pe care corporațiile o pot căpăta. Pare de necrezut, dar în condițiile unui stat democratic, corporațiile pot dobândi controlul efectiv al comunității. Iar o corporație este departe de a fi o organizație democratic structurată. Corporațiile bine organizate sunt sisteme totalitare perfecte, bazate pe un fundamentalism de piață. Forța lor economică poate domina efectiv funcționarea celor mai “autentice” democrații. Autoritatea statului și mesajul ONG-urilor pot fi subtil subminate sau distorsionate prin campanii mediatice realizate de corporații în limitele stricte ale legii. În mod legal un stat aparent democratic poate funcționa de fapt ca un sistem totalitar, dacă sunt bine puse la punct mecanismele mediatice prin care alegătorul alege pe **cine** trebuie și consumatorul consumă **ce** și, mai ales, **cât** trebuie.

Totalitarismul se definește astfel prin exercitarea *totală* a puterii din perspectiva unilaterală a unei singure “plase”, în condițiile în care chiar dacă celelalte există, ele nu sunt efectiv libere să-și impună autonom funcționalitatea.

O “plasă” singură, chiar dacă este ghidată de cele mai bune “intenții”, nu poate determina evoluția echilibrată a unei comunități. Să ne imaginăm un stat cu o democrație perfectă, bine reglementată și neperturbată de ingerințe din partea corporațiilor sau a societății civile. Este suficient ca măcar una dintre celelalte plase să nu funcționeze și totul se dă peste cap. Dacă, spre exemplu, ONG-urile nu au niciun rol, societatea respectivă se transformă într-o comunitate de *zombi* ce respectă perfect regulile conviețuirii și pe cele ale producției de bunuri, fără a ști nimic despre bine sau frumos. Mai limpede stau lucrurile dacă corporațiile nu sunt în stare să producă eficient; comunitatea va colapsa în mizerie, respectând regulile democrației și practicând cele mai elevate forme culturale.

Care este pericolul cel mai mare, din această perspectivă, în lumea contemporană? Se pare că dimensiunile pe care tind să le dobândească cele trei tipuri de plase creează incompatibilități greu de controlat. Plasele statelor tind să-și conserve dimensiunea. Plasele corporațiilor tind să fuzioneze într-una singură și să se extindă, libere să-și aleagă locul acolo unde reglementările sunt mai avantajoase (reglementările referitoare la poluare, spre exemplu). Plasele ONG-urilor au dimensiuni ce evoluează cel mai imprevizibil, atât în sensul fragmentării, cât și în cel al fuzionării.

Plasa corporatistă pare a fi motorul contemporaneității. Ea promovează globalitatea producției și consumului într-o lume în care există încă bariere statale și blocaje ideologice, printre care corporațiile bogate se strecoară cu o abilitate surprinzătoare. Spre exemplu, “asigurarea” la scară globală a *drepturilor ontologice*¹²⁷ este realizată de corporații și printr-o resuscitare proastă a diferențelor culturale. Într-adevăr, tehnologiile informaționale permit acum adaptări promoționale flexibile, prin care incontestabilul drept la diferență al mentalității corporatiste reconsideră, într-o poziție joasă și folosește distructiv, dreptul la diferență de tip cultural. Fenomenul este surprins de Sorin Antohi:

¹²⁷ Expresie propusă de Sorin Antohi pentru “*ceea ce unii suporteri ai globalizării desemnează prin formula “bunuri publice globale”: aer curat, apă potabilă, hrană etc.*” (vezi [Antohi ‘07], pag. 180).

*Oricât de emancipator a fost considerat de propunătorii săi, dreptul la diferență este recuperat de capitalismul postmodern... Nici măcar “coca-colonialismul” nu mai este ce era: din megamașină care de-culturează lumile tradiționale și instituie interminabila reproducere a identicului postistoric, a devenit, grație adaptării interesate la “comunități” tot mai mici și mai idiosincratice (Coca-Cola, simbolul “globalizării proaste”, ia în seamă “gustemele” locale, nu e pretutindeni aceeași; ca să nu mai vorbim de campaniile publicitare), sursa unor neidentități factice, stereotipe și superficiale, al căror reazem ultim este consumul.*¹²⁸

Corporatismul nu este restricționat prin reglementări globale, fapt ce-i permite să practice nestingherit și iresponsabil un fundamentalism al pieței ce, în numele *drepturilor ontologice*, uneori subminează *dreptul la ordine* sau *drepturi culturale*.

Este posibilă fuzionarea unei plase care să dea regula de funcționare a lumii? Este posibil un stat mondial care să reglementeze în spațiul în care corporațiile s-au globalizat?

O soluție ar fi replicarea plasei corporatiste la nivelul unui stat mondial, dar aceasta nu are reguli și ar genera o soluție statală instabilă. Totalitarismul haotic de tip corporatist fundamentalist și-ar impune jocurile pe față (o face deja într-o măsură care pune în pericol însăși idea generoasă a globalității¹²⁹).

O cale mai naturală presupune un rezultat mult mai complex. Mulți văd în globalizare o formă simplificată a lumii în care trăim (un singur stat, o singură economie, ...). Nimic mai absurd! Se pare că numai complexificarea este o soluție “naturală”, în sensul că lumea, ca parte a existenței locuită de om, nu poate renunța la complexitatea fenomenalității existențiale, chiar dacă a făcut-o până acum din “rațiuni” practice.

Echilibrarea statului cu corporațiile și societatea civilă a fost și este încă o aspirație istorică de neatins în lumea fragmentată a existenței noastre istorice. Maturizarea lumii omului înseamnă sfârșitul istoriei ca existență fragmentată, prin împlinirea evoluției istorice într-o lume globală. Globalitatea lumii, ca reflex al unității existențiale, se va putea realiza numai de către o ființa umană perfect echilibrată spiritual, cultural și rațional.

Globalitatea va presupune, mai întâi, o ierarhie de “plase” ce vor da *regulile globale* în locul mai multor “plase” care dau acum *reguli locale*. Dar, nu vom putea avea numai o singură plasă ce reglementează exclusiv la nivel global. Fiind vorba de reguli simple, organizarea ierarhică este cea mai normală. Deci, nu statul unic, ci o ierarhie organizațională.

Tot globalitatea lumii va mai presupune rețelele mondiale ale corporațiilor, care vor interacționa neierarhic, concurent între ele și respectând regulile impuse de rețeaua ierarhică ce dă organizarea lumii. Ele vor fi responsabile de dinamica lumii.

În aceeași ipotetică lume globală ONG-urile ar trebui să devină rețele parțial suprapuse, drept consecință a cooperării, ca principal mecanism de interacție. Ele vor asigura canalele de comunicație atunci când ierarhia se va dovedi prea rigidă sau competiția prea acerbă. În acest fel ele vor putea sprijini unitatea profundă a lumii globale.

¹²⁸ *Ibidem.*

¹²⁹ O prezentare foarte nuanțată a relației corporație-stat în procesul globalizării o face George Soros [Soros ‘02]. Faptul că la nivel global corporațiile nu sunt temperate de reglementări la fel de riguroase ca cele din interiorul statelor civilizate, este cauza cea mai importantă a deficiențelor temporare pe care le întâmpină globalizarea.

Unitatea lumii globale nu va putea fi scutită de dezechilibre care să-i pună existența în discuție. Dar pare foarte propice autoorganizării, ca proces stabilizator, o realitate în care coexistă *trei tipuri complet diferite de rețele*: una organizată ierarhic, iar două neorganizate, dintre care una concurentă și alta cooperativă. *Ordinea, concurența și cooperarea* pot bine-tempera o lume oricât de zbuciumată. Totul este ca omul să posede înțelepciunea, voința și rațiunea care să-i permită închegarea acestei lumi.

Mister - Fascinație - Secret

*The more certainty we have on our lives, the more we are intrigued by mysteries.*¹³⁰

John Lawrence Reynolds
Secret Societies, 2006

*...maybe the questions are more powerful than the answers.*¹³¹

Dan Brown
Angels & Demons, 2000

Secretele sunt proporționale cu metodele ce vor rezolva enigma implicată în ele.

Moshe Idel
Perfecțiuni care absorb, 2004

Ascunderea nu dă numai farmec lumii dar o face și posibilă. Existența, spectacolul și conviețuirea presupun *complementarități* obligatorii ce nu se pot conserva decât printr-o potrivită ascundere.

Ocultarea este parte a expresiei. Orice expresie presupune și ceea ce nu se exprimă. Exprimarea totală pare un nonsens atât timp cât este evident că ceea ce se exprimă este bazat și pe ceea ce se ascunde. Coerența nu este posibilă decât pentru exprimări limitate de ceea ce nu poate fi și/sau nici nu trebuie exprimat.

În spațiul *expresiei strict raționale*, fundamentele expresiei formal articulate - setul finit de axiome - ascund o parte din realitatea pe care o oferă simplificat spre manipulare conceptuală. Astfel rațiunea ascunde detalii pentru a putea manipula eficient anumite compartimente ale lumii omului. Uneori în aceste detalii se află lucruri esențiale. Ascunderea rațională poate fi, în egală măsură, un progres sau un regres în sensul sugerat de Arnold Mindell.¹³² Atunci când detaliile nu sunt esențiale, ascunderea rațională (regresul) are sens. Dar dacă detaliile conțin lucruri importante, ascunderea, și implicit abordarea rațională este limitativă.

¹³⁰ Cu cât viața noastră este mai predictibilă, cu atât mai mult ne intrigă misterele.

¹³¹ ... poate că întrebările semnifică mai intens decât răspunsurile.

¹³² In term of the ancient Tao ...we lose something of life's mystery as we go forward in time. This loss is positive from the viewpoint of the unfolding unconscious experience, yet from the Tao's viewpoint it is also going backward. Knowing something consciously is both a progression and a regression. (În termenii vechiului Tao... pe măsură ce timpul trece pierdem câte ceva din misterul vieții. Această pierdere este pozitivă, din punctul de vedere al desfășurării experienței inconștiente, pe când din punctul de vedere al lui Tao este un regres. Cunoașterea conștientă este totdeauna progresivă și regresivă.) [Mindell '00]

Construcția *expresiei spectaculare* fascinează numai dacă nu-și dezvăluie în întregime originea. Ascunderea spectaculară tensionează expresia. Dar, și aici există pericolul ca ascunderea să distorsioneze mesajul. Fascinația expresiei spectaculare este sprijinită numai de o *bine temperată ascundere*. Excesul de ascundere dispersează prea mult receptorii în direcții ce pot tensiona comunitatea. Iar tensiunea expresiei trebuie consumată în recepționarea ei, ea nu trebuie să se reverse în lume. Excesul de fascinație generează stupefacție sau învrâncenare, adică modul rău de a fi al misterului și cel stupid de manifestare a secretului.

Atitudinea spirituală este deseori realizată și prin acțiunea “misterioasă” a fenomenelor care nu pot fi prinse într-o expresie rațională sau într-una spectaculară, fiind condamnate astfel la inerentă ocultare. Dar atitudinea spirituală nu este numai misterios exercitată. Excesul de mister condamnă atitudinea spirituală la imposibilitatea de a fi o prelungire a unui comportament uman împlinit în comunități sau măcar în comuniuni. Ocultarea mistică excesivă ne izolează de spectacolul și ordinea lumii omului.

În legende germanice, ascunderea *mistică* a lui Lohengrin face posibilă prezența și acțiunea lui în lume. Muritoarea Elsa îl poate menține în preajma ei numai cu condiția ca originea puterilor lui mistice să rămână ascunsă. Într-adevăr, misterul poate acționa asupra noastră numai nedezvăluit. “Puterea” lui stă în conectarea lui acauzală, sincronică¹³³ la spațiile în care se manifestă. Nu se poate vorbi despre originea sau despre numele misterului, el există pentru că acționează și este anulat atunci când se încearcă perceperea lui în afara a ceea ce generează. Misterul nu poate fi perceput decât ca ascundere activă. Putem “conviețui” cu misterul numai reprimând instinctul de a ni-l explica.

Zâmbetul *fascinant* al Giocondei sau “feminitatea” stupefiantă a sfântului Ioan(?) din *Cina cea de taină* sunt exemple ale ascunderii expresive pe care Leonardo le-a folosit pentru a ne aduce în preajma gândului său. Opera de artă, ca deschidere care menține în ascundere ceea ce este bine să rămână necunoscut, permite să sugerăm mai mult decât ne consiliază rațiunea să dezvăluim, dar nu mai mult decât conservarea misterului o impune.

Codul *secret* al cărții de credit menține resursele noastre financiare “active” oricât de îndepărtate de noi dar, în același timp, le pune la dispoziția noastră oriunde și oricând. Ascunderea generează ubicuitate în spațiul bine organizat al rețelelor bancare. Banul fiecăruia este ascuns față de toți, dar este prezent oriunde pentru a fi folosit de cel care îl posedă. Niciodată ascunderea nu a fost mai pregnantă precum “niciodată golul n-a sunat mai tare”.¹³⁴

Cunoașterea rațională ascunde complexitatea existenței, lumii și omului pentru a le putea dezvălui simplitatea, singura pe care o poate manipula eficient. Altădată, rațiunea poate menține secrete ce-i sunt utile folosind complexitatea ca pe o cortină de netrecut. Complexitatea este, deci, pe rând ignorată sau folosită de *homo faber* după cum îi dictează interesele momentane. Putem face modele utile pentru porțiuni diferite din realitate ascunzând aspectele complexe, sau putem ascunde o informație utilă “în spatele” unui proces de calcul atât de complex încât mașinile dintotdeauna se vor dovedi incapabile să-l

¹³³ În sensul lui C. G. Jung [Jung ‘73].

¹³⁴ “Toba” lui Tudor Arghezi poate ascunde în golul ei nu numai prostie politicianistă, în deschiderea golului este locul unde putem ascunde, mai bine ca oriunde, la vedere.

execute.¹³⁵ Rațiunea are o relație foarte ambiguă cu complexitatea din cauza ascunderii pe care omul o folosește foarte, poate prea nuanțat.

Cunoașterea imaginativă, artistică sau neartistică, leagă și dezleagă lucrurile prin felul în care îi fascinează pe cei ce o admiră sau o denigrează. Fascinația adună comuniunile în jurul unei ascunderi, ce dezvăluie prin sugestia de care un lucru pe jumătate împlinit este tensionat de neîmplinirile lui. Dar intensitatea cu care fascinația poate fixa reprezentări mentale este un instrument cu două tăișuri. Intensitatea cu care leagă împreună nu este egalată decât de violența cu care separă pe cei ce sunt altfel legați, printr-o altă fascinație. O grupare artistică, religioasă sau ideologică ține de legătura intensă pe care fascinația o asigură. Ascunderea implicată în fascinație poate fi mult mai puternică decât orice discurs rațional, mai ales în mintea celor ce nu înțeleg normala coexistență a rațiunii cu imaginarul. Un mental rudimentar poate fi acaparat total de ascunderea pe care fascinația o folosește uneori cu o inegalabilă eficiență.

Cunoașterea spirituală se sprijină și pe magia care menține misterul activ în preajma omului generând prezența continuă a unei *tensiuni filosofice*. Aspirația, uneori irepresibilă, de a desluși “poziția” ființei umane în existență este dată de ascunderea pe care existența o “practică sistematic” în raport cu *homo sapiens*. Misterul are drept menire fundamentală rămânerea în ascundere. Dezvăluirea misterului este un nonsens pentru că anulează tensiunea filosofică care îl menține treaz pe *homo sapiens*. Mai nuanțat spus, misterul se poate dezvălui treptat și continuu pentru că este nepuizabil, fără a fi infinit. El este nepuizabil pentru că însăși dezvăluirea lui îl alimentează. Iar datorită acestui mod de regenerare, sub incidența dezvăluirii, omul înțelept are o responsabilitate uriașă. Misterul evoluează și în funcție de felul în care este dezvăluit. Există și un mod riscant de a interacționa cu profunzimile misterioase ale existenței. Prin *introdușchidere*¹³⁶ deschisă-i calea pentru a lucra la fundamentele existenței și ale Universului Nostru. Iar omul a dovedit de prea multe ori că poate lucra *întru*¹³⁷ binele său dar și *pentru* răul său.

Dar autentică ascundere este o combinație bine ponderată de mister, fascinație și secret. Nu poate exista mister pur și simplu care să nu fascineze sau să nu ascundă și un secret. La cealaltă extremă, cel mai simplu secret adună la un loc un grup de curioși sau este învăluit de o undă de mister.

Am putea exemplifica folosind *Graal*-ul drept una dintre cele mai complexe ascunderi: *misterul unei puteri spirituale (de tip feminin?) & fascinația unei povești spectaculare & secretul unei posibile istorii nepovestite încă*. Complexitatea acestei ascunderi este dată de ponderea echilibrată a formelor ascunderii, chiar dacă misterul pare a fi dominant. Povestea *Graal*-ului îi bucură pe cei ce caută misterul care, o dată suspendat, ar oferi o revelație spirituală. Aceeași poveste, ca poveste pur și simplu, a generat un spațiu legendar care a fascinat generații de cititori, spectatori sau ascultători. Și nu sunt puțini cei care caută în *Graal* urme ale unor fapte reale, transformate în secrete de o istorie contorsionată.

¹³⁵ Nu este *fascinată* intuiția unui specialist în *mistica iudaică*, care reușește o definiție à la Chaitin pentru mărimea unui *secret*, pe care o vede proporțională cu efortul depus pentru a-l dezvălui (vezi al treilea *motto* la acest eseu)?

¹³⁶ [Drăgănescu ‘78]

¹³⁷ În cultura noastră, Lucian Blaga, Mircea Vulcănescu, Constantin Noica și Mihai Drăgănescu ne-au dezvăluit faptul că interacția tensionată filosofic cu profunzimile existenței ține de o matrice a “locului” în care ea se desfășoară, este articulată specific într-o anumită limbă naturală, cea a locului, chiar dacă acționează pe o cale (*introdușchiderea*) în egală măsură accesibilă tuturor culturilor.

Câte exemple de creații artistice în care fascinația domină celelalte componente ale ascunderii nu se pot da? Complexul de ascunderi dominat de fascinație în cazul romanului *Codul lui da Vinci* al lui Dan Brown poate fi un bun exemplu. Misterul este asigurat de referința la aceeași poveste a *Graal*-ului. Cititorul este captivat de o construcție narativă, sofisticat elaborată, ce evoluează imprezvizibil și spectacular în lumea ce ne înconjoară, în care nu ne așteptăm la complexul de conexiuni pe care Dan Brown ni-l dezvăluie treptat și parțial. Nu sunt de neglijat nici incursiunile în teoria formală a codurilor folosite pentru a proteja secrete. Centrul de greutate al ascunderii este dat de fascinația pe care *teoria conspirației* o reprezintă, ca reflex al neputinței, quasigeneralizate, de a concepe acțiunea socială în completă neocultare.

Despre ce ascunzișuri ale minții ne vorbește, de mai bine de două milenii, paradoxul mincinosului? În spațiul celor rațional desfășurate, începând cu Epimenides Cretanul și (numai aparent) sfârșind cu Gödel și Turing, stupefacția produsă de propoziția „*eu mint*” a fost un subtil amestec de mister, fascinație și secret ce urma să fie descoperit sau soluționat. Misterul și fascinația au fost atât de puternice încât ambele persistă și după ce secretul a fost lămurit de Kurt Gödel în deceniul 4 al secolului XX. Dar, neputința dezvăluirii adevărului în cazul tuturor sentințelor formale este greu de acceptat și cere în continuare lămuriri dincolo de cadrul rațional în care răspunsul a fost definitiv dat. Suspendarea ascunderii principale - secretul - a mărit fascinația și misterul. De ce este capabilă mintea omului să genereze propoziții coerente pe care nu le poate evalua din punctul de vedere al adevărului? Simplu: pentru că mintea este capabilă, dincolo de înțelegere, să contemple sau să interpreteze. Dar și pentru că existența este mai mult decât structură și formă, asupra căreia înțelegerea poate, într-*adevăr*, decide limitat.

Omniprezența ocultării în lumea omului pare a fi reflexul unui comportament al existenței profunde. Restricțiile ce caracterizează fluxul informației profunde se reflectă în ascunderile lumii noastre. Tensiunile la care această informație este supusă, de sensul pe care-l conține, semnificația pe care o poartă, și sintaxa la care se supune, sunt responsabile de limitele ce se manifestă prin diversele forme ale ascunderii. Trăim sub blestemul ascunderii indus de un reflex fundamental: comunicarea.

*

Chiar dacă suntem ființe întrebătoare, așa cum afirmam în primul eseu, am dobândit treptat capacitatea de a accepta tăcerea ca răspuns pentru multe dintre întrebările de care suntem bântuiți. Pe măsură ce cunoașterea prin contemplare, interpretare și înțelegere avansează, acceptăm, tot mai des și mai convinși, tăcerea ca răspuns.

Întrebările cele mai profunde își conțin răspunsul, așa încât singura reacție la provocarea lor este o nouă întrebare.

Epilog

*And if ART is the great bridge between science and morals, is not world salvation in the hands of the artists?*¹³⁸

Ken Wilber
The Marriage of Sense and Soul, 1998

*Povestea pe care o spune această carte a început cu **un** eseu introductiv urmat de **trei** părți, compuse fiecare din câte **cinci** eseuri, astfel încât, în final cartea conține **doi** la puterea **patru** texte. Schematizând structura cărții nu am folosit numere mai mari decât **5** (în multe culturi primitive orice număr mai mare ca 5 era reprezentat prin “mulți/multe” sau o expresie echivalentă) și nu am amestecat numerele **pare** cu cele **impare**!*

Paragraful anterior este un exemplu de obsesie aritmetizantă “rațională”, egalată numai de înrâncenarea cu care dintotdeauna “imaginația”, înfierbântată de magia numerelor, și-a exersat abilitatea de a potrivi lucrurile cu diverse combinații de numere, în efortul, “spiritual” motivat, de a ancora orice fapt în armonia existenței.

Nu cumva eseurile cărora tocmai le scriem epilogul sunt consecința obsesiei nereprimite de a vedea în tot ce ni se întâmplă o conspirație triadică spiritual-imaginativ-rațională? Răspunsul la această întrebare fiind incert, recomandăm insistent cititorului (poate prea târziu) exersarea la maximum a gândirii sale critice la capătul lecturii acestor *eseuri*. Nu se știe exact ce s-a *încercat* prin ele!

Pentru că validitatea acestei abordări urmează a fi probată sau infirmată, investigarea triadică se oprește deocamdată la nivelul incipient al celor conținute în acest volum. Dacă acest demers se va dovedi măcar parțial fertil, o serie de alte triade-și așteaptă rândul spre a fi dezvoltate. Listăm în continuare “**5**” dintre ele.

Existență - Ființă - Lume Lumea este partea din existență pe care ființa umană și-a construit-o. Pentru aceasta, omul a redus existența la reprezentări simplificate, a construit structuri simple și s-a izolat astfel de comportamentul prea complex al existenței. Ființa umană, ca temen mediu între fenomenalitatea existenței și formal-structuralitatea lumii, s-a manifestat, astfel, imaginativ prin voință, fantezie și intuiție.

Sincronicitate - Spontaneitate - Cauzalitate Lumea în care viețuim ne-a învățat că toate cele petrecute au una sau mai multe cauze. Fapt perfect adevărat în lume, datorită simplității cu care a fost aceasta “dotată” odată cu instanțierea ei. În profunzime va trebui să renunțăm la cauzalitate, măcar de dragul coerenței mentale care se instaurează atunci când, în “spațiul fără ieșire” al existenței, sincronicitatea i se substituie. În “interval”, pentru că “natura nu face salturi”, avem soluția oferită de spontaneitatea haotic deterministă care poate amorsa noi cauzalități sau noi sincronicități.

¹³⁸ *Iar dacă ARTA este legătura puternică dintre știință și morală, nu cumva salvarea lumii se află în mâna artiștilor?*

Plenitudine - Autoorganizare - Localitate Plenitudinea este cea care conferă fenomenalității bogăție, frumusețe și complexitate. Autoorganizarea este mecanismul prin care haosul este atras către structuri formale sau fenomene, generându-se astfel spectacolul auto-întreținut al existenței. Localitatea permite închiderea sistemică prin care structura devine posibilă drept urmare a neglijării reducționiste a unor conexiuni considerate neesențiale.

Unul - Sufletul - Intellectul Cele trei ipostaze ale inteligibilului plotinian, chiar dacă se referă numai la un imaginabil plan înalt al existenței, reflectă aspecte fundamentale ale acesteia. Plenitudinea fenomenală a existenței este sintetizată în *Unul* plotinian. *Intellectul* plotinian emerge din Unu, ca un principiu ordonator, responsabil pentru formele și structurile rațional perceptibile ale existenței. *Sufletul* plotinian se manifestă, în opoziție cu Intellectul și Unul totdeauna, ca un principiu responsabil pentru diversitatea structurilor pe care Intellectul le face posibile din Unu și le oferă lumii inferioare.

Realitate - Fantasmă - Iluzie Reducționismul structurant este cel care induce iluzia (maya) cunoașterii și construcției prin forme și structuri “simple și clare”. Fantasma se află la originea formelor sau fenomenelor pe care mintea noastră le concepe sau accesează. Procesul fantasmatic, ca proces haotic, este în mod “straniu atras” către iluzie sau realitate. Realitatea este reprezentarea cea mai puțin restricționată pe care mintea noastră ne-o oferă la interacția cu existența fenomenală.

Binele - Frumosul - Adevărul Nu există clustere conceptuale în care confuzia să domnească mai tare ca în cel ce cuprinde binele, frumosul și adevărul. Rațiunea poate decide asupra adevărului. Frumosul este decis contextual, în funcție de spațiul cultural în care valoarea lui este evaluată. Binele este cel mai des confundat cu frumosul sau adevărul, pentru că ne este greu să înțelegem că el nu se poate împlini decât în spațiul rarefiat al spiritualității, un spațiu curățat de mofturile culturilor și de aroganța rațiunii.

Prezent - Trecut - Viitor Teama de viitor ne-a forțat să dezvoltăm procedee raționale prin care am redus existența la lume. Trecutul, înmagazinat diferențiat permite spectacolul, când mai trist când mai exuberant, al culturilor. (Regretabil este cazul în care spectacolul culturilor lasă prea mult loc confruntării culturilor.) Prezentul este cel care ne eliberează de obsesii acumulate sau necazuri prefigurate. Prezentul bine trăit permite reculegerea neobstrucționată de scenarii sau coșmare.

Sens - Semnificație - Sintaxă Sintaxa este ordinea formală, independentă de conținut. Semnificația conferă, unei structuri sintactic ordonate, un conținut ce poate depinde de context. Sensul evocă dincolo de orice restricții contextuale sau formale.

Conștiință - Trăire - Conștiință Conștiința ține cont de validarea, mai mult sau mai puțin formală a comunității. Trăirea este haotică și se poate exercita numai într-un context specific. Ea poate să ne mențină într-o haoticitate joasă, să ne conducă înapoi spre conștiința exercitată comunitar, sau să amorseze stări conștiente superioare. Conștiința este pur individuală, iar când este autentică ne conectează la plenitudinea existenței.

Arhetipuri - Valori - Concepte Conceptele sunt obiectele cu care rațiunea operează. Valorile sunt construcții care reflectă experiențe locale și sunt responsabile pentru orientarea “irațională” a comunităților spațial și temporal delimitate. Arhetipurile acționează în mentalul colectiv independent de istoriile culturale sau de construcțiile raționale.

Înțelepciune - Credințe - Acuratețe Ființa umană are înțelepciunea de a crede în acuratețea gândirii, probată rațional prin mijloace formale, atunci când acest lucru este posibil. Odată probată, acuratețea unui gând este valabilă necondiționat. Credințele sunt induse de evoluții culturale particulare. Odată instalate, *ele* nu mai acceptă punerea în discuție. Înțelepciunea intră în joc acolo unde acuratețea nu are sens sau atunci când credințele se dovedesc prea crâncene.

Spiritualitate - Culturi - Civilizație Spiritualitatea unei culturi poate genera civilizație. Civilizația dă regulile lumii omului. Cultura individualizează, oferind șansa bucuriei, dar și spectrul tragediei. Spiritualitatea asigură armonia plenitudinii pe care regulile nu o pot induce, iar culturile tind să o perturbe.

Magie - Artă - Tehnologie Abilitatea de a crea noi obiecte prin ceea ce lumea omului adaugă existenței se exercită și ea pe trei niveluri. Tehnologia aduce în lume structuri și forme. Artă vine cu formele ei neformale, iar, prin ceea ce magia ne-am închipuit dintotdeauna că este, existența-și poate reășeza profunzimile.

Individ - Comuniune - Comunitate Individul aspiră la o comuniune, dar este, de regulă, aspirat într-o comunitate. Comunitatea are reguli rațional instituite. Comuniunea este spațiul din care cutumele emerg. Iar individul face față singur întru plenitudinea existenței.

Preot - Profet - Rege Regele este un profet decăzut care odată, demult era preot. Preotul ar trebui să se îngrijească de buna noastră întâlnire cu profunzimile spirituale. Profetul ar trebui să fie ascultat atunci când ne învață cum să ne confruntăm cu ceea ce el întrevede că va aduce haosul devenirii. Regele, în disperare de cauză, ne obligă să respectăm reguli simple, bune într-o lume previzibilă.

Ortodoxie - Catholicism - Protestantism Orice construcție culturală tinde divergent către o comportare triadică. Rațiunea atrage creștinismul către civilitatea protestantă. Impulsurile imaginarului au permis segregarea catolicismului. Spiritualitatea originară, atâta cât a fost, este păstorită în continuare de ortodoxie.

Augustin - Toma - Descartes Augustin își scrie opera ca un creștin pentru care atitudinea spirituală singură este esența credinței. Pentru Toma, catolicul, alianța cu imaginarul este necesară pentru a fundamenta mai temeinic (mai rațional, credea el) și mai spectacular credința. Iar Descartes, acționând într-o lume protestantă, deschide calea pe care numai rațiunea ne poate face să înțelegem rosturile existenței.

Extatic - Expresiv - Clar Modul în care comunicăm, punând în comun stări ale mentalului, poate fi *clar*, atunci când rațiunea o impune, *expresiv* dacă imaginarul o propune, sau radiază *extatic* din ființe pentru care *ieșirea din sine* înseamnă întredeschidere - *ieșirea întru profunzimile existenței*.

Baroc - Clasic - Romantic În muzica barocă expunerea unui *motiv* sub toate aspectele lui este modul prin care este evocată unitatea spirituală a spațiului muzical. În muzica clasică, numai anumite variațiuni spectaculoase ale unei *teme* sunt dezvoltate. În muzica romantică trebuie emis un anumit *mesaj* sincronizator.

Coloana infinită - Poarta eroilor (sărutului) - Masa tăcerii Complexul de la Târgu Jiu pare a fi cea mai complexă operă plastică din istorie. *Coloana infinită*: aspirația spirituală ascendentă. *Poarta eroilor (sărutului)*: voința imaginarului (subiectivitatea imaginativă a iubirii). *Masa tăcerii*: locul unde rațiunea celor adunați se poate manifesta tăcând în fața eroilor (iubirii) sau a plenitudinii existenței.

Antonia - Giulietta - Olympia Cele trei experiențe de viață, narate de Offenbach în “Povestirile lui Hoffmann”, sunt, pe rând, o confruntare cu o construcție rațională (păpușa mecanică Olympia), ce se continuă în aventura pasională cu o ființă imprezibilă (curtezna Giulietta), pentru a se încheia cu experiența spirituală a morții Antoniei.

Călăuza - Scriitorul - Profesorul În “Călăuza” lui Tarkowski cele trei personaje ce bântuie prin *Zonă* sunt aidoma minții oricărui dintre noi confruntată cu profunzimile existenței. Mentea noastră este în același timp călăuză, atunci când se lasă atrasă pe căile de nimic garantate ale spiritului, boemă, ca un scriitor, atunci când se aventurează acolo unde spiritul i-o interzice, sau rațională, ca a unui profesor, atunci când urmărește un scop precis formulat.

Realitatea mentală profundă (RMP) - Realitatea mentală nonconsensuală (RMNC) - Realitatea mentală consensuală (RMC) *Realitatea mentală* integrează RMP cu RMNC și cu RMC într-un complex care se poate actualiza, sub diferite forme în procesul de individuație al oricărei ființe umane. Ponderea RMC este legată de cunoașterea științifică, măsura în care RMNC este dezvoltată ține de cunoașterea și experiența individuală, iar RMP este răspunzătoare de viața spirituală.

La sfârșitul acestor încercări, dialectica ternară, prin felul în care a fost sugerată (stângaci pe alocuri, patetic de prea multe ori), se dovedește părtinitoare în tendința ei, poate exagerată, de a promova termenul mediu. Este o reacție supracompensată, pesemne justificată după secolele de opresiune la care a fost supus imaginarul de parșiva alianță a rațiunii cu spiritul.

Dacă, la sfârșit, când se termină cartea, autorul crede că a făcut ceea ce și-a propus, opera nu valorează nimic.

Jorge Luis Borges
Din *Dialoguri Borges Sabato consemnate de Orlando Barone*,
2004

Referințe

- [Aczel '03] Amir D. Aczel: *Entanglement. The Unlikely Story of How Scientist, Mathematicians, and Philosophers Proved Einstein's Spookiest Theory*, Plume Book, 2003.
- [Antohi '07] Sorin Antohi: *Războaie culturale. Idei, intelectuali, spirit public*, Polirom, 2007.
- [Aristotel AS] Aristotel: *Organon - Analitica secundă*.
- [Aristotel DI] Aristotel: *Despre interpretare*.
- [Aristotel M] Aristotel: *Metafizica*.
- [Aslan '05] Reza Aslan: *No God but God. The Origins, Evolution, and Future of Islam*, Random House, 2005.
- [Augustin '91] Saint Augustine: *Confessions*, trad. de Henry Chadwick, Oxford Univ. Press, 1991
- [Barone '04] Orlando Barone *Dialoguri Borges Sabato consemnate de Orlando Barone*, RAO, 2004.
- [Blake '00] William Blake: *The Complete Illuminated Books*, Thames & Hudson, 2000.
- [A. Bloom '87] Allan Bloom: *The Closing of the American Mind*, Simon & Schuster, 1987.
- [H. Bloom '05] Harold Bloom: *Jesus and Yahweh. The Names Divine*, Riverhead Books, 2005.
- [Bohm '00] David Bohm, David Peat: *Science, Order, and Creativity*, second edition, Routledge, 2000. (First edition, Bantam Books, 1987)
- [Braga '06] Corin Braga: *De la arhetip la anarhetip*, Polirom, 2006.
- [Brockman '95] John Brockman (ed.): *The Third Culture*, Simon & Shuster, 1995.
- [Brockman '03] John Brockman (ed.): *The New Humanists*, Barnes & Noble Books, 2003.
- [Brown '00] Dan Brown: *Angels & Demons*, Atria Books, 2000.
- [Carr '91] Ian Carr: *Keith Jarrett - The Man and His Music*, Da Capo Press, 1991.
- [Chalmers '96] David J. Chalmers: *The Conscious Mind. In Search of a Fundamental Theory*, Oxford Univ. Press, 1996.
- [Chaitin '70] Gregory Chaitin: "To a Mathematical Definition of Life", în *ACM SICART News*, 4, 12, 1970.

- [Chaitin '77] Gregory Chaitin: "Algorithmic Information Theory, în *IBM J. Res. Develop.* Iulie, 1977.
- [Chaitin '06] Gregory Chaitin: *Meta Math! The Quest for Omega*, Vintage Books, 2006.
- [Churton '02] Tobias Churton: *The Golden Builders. Alchemists, Rosicrucians, and the First Freemasons*, Barnes & Noble, 2002.
- [Cioran '92] Emil Cioran: *Istorie și utopie*, (traducere de Emanoil Marcu a ediției Gallimard, 1960), Humanitas, 1992.
- [Cleary '92] Thomas Cleary: *The Essential Confucius. The Heart of Confucius' Teachings in Authentic I Ching Order*, HarperSanFrancisco, 1992
- [Clegg '06] Brian Clegg: *The God Effect*, St. Martin's Press, 2006.
- [Cornea '97] Andrei Cornea: *Turnirul Khazar. Împotriva relativismului contemporan*, Ed. Nemira, 1997.
- [Culianu '04] Ioan Petru Culianu: *Iocari serio. Știință și artă în gândirea Renașterii*, Polirom, 2004.
- [Dalai Lama '05] Dalai Lama: *The Universe in a Single Atom. The Convergence of Science and Spirituality*, Morgan Road Books, 2005.
- [Dennett '98] Daniel C. Dennett: *Brainchildren - Essays on Designing Minds*, MIT Press/Bradford Books and Penguin, 1998.
- [Dodds '51] Eric R. Dodds: *The Greeks and the Irrational*, The Regents of the University of California Press, 1951 (trad. rom. sub titlul: *Dialectica spiritului grec*, Ed. Meridiane, 1983).
- [Drăgănescu '78] Mihai Drăgănescu: *Arhitectură și structură în sisteme deschise și introduse*, preprint, ICCI, București, 1978
- [Drăgănescu '97/79] Mihai Drăgănescu: *The Depth of Existence*, publicată pe Web în 1997: <http://www.racai.ro/books/doe>
traducerea ediției române a cărții *Profunzimile lumii materiale*, Ed. Politică, București, 1979.)
- [Drăgănescu '85] Mihai Drăgănescu: *Ortofizica*, Ed. Științifică Și Enciclopedică, București, 1985.
- [Drăgănescu '97] Mihai Drăgănescu: "Deep Reality, Conscious Universe and complementarity", *The Noetic Journal*, vol. 1, No. 1, June 1997, pag. 114 - 117.
- [Drăgănescu '98] Mihai Drăgănescu, Menas Kafatos: "Generalized Foundational Principles in the Philosophy of Science", în *The Noetic Journal*, Vol. 2, No. 4, Oct. 1999, pag. 341-350.
- [Drăgănescu '00] Mihai Drăgănescu: "Categories and Functors for the Structural Phenomenological Modeling", în *Proceedings of the Romanian Academy*, Series A

(Mathematics, Physics, Technical Sciences, Informational Sciences), Vol. 1, nr. 2.
(<http://www.racai.ro/~dragam>)

- [Eco '84] Umberto Eco: *Numele trandafirului*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984.
- [Einstein '35] A. Einstein, B. Podolsky, N. Rosen: "Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?", *Physical Review*, 47 (1935), pp 777-780.
- [Einstein '54] Albert Einstein: *Ideas and Opinions*, Bonanza Books, 1954.
- [Emerson '93] Ralph Waldo Emerson: *Self-Reliance and Other Essays*, Dover Pub. Inc., 1993.
- [Fleming '55-91] William Fleming: *Arts & Ideas*, Holt, Reinhart and Winston, Inc, 1991 (prima ediție 1955).
- [Fukuyama '95] Francis Fukuyama: *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, The Free Press, 1995
- [Gleick '89] James Gleick: *Chaos*, Cardinal, 1989.
- [Gourhan '64] Andre Leroi-Gourhan: *Le geste et la parole*, Albin Michel, Paris, 1964.
- [Guénon '27] René Guénon: *Regele lumii*, Ed. Rosmarin, 1994. (ed. originală 1927)
- [Hoeller, '89] Stephan A. Hoeller: *Jung and The Lost Gospels. Insights into The Dead Sea Scrolls and the Nag Hammadi Library*, Quest Book, 1989.
- [Hua-Ching Ni '79] Hua-Ching Ni: *The complete works of Lao Tzu. Tao Teh Ching & Hua Hu Ching*, Seven Star Communication, 1979.
- [Huizinga '98] Johan Huizinga: *Homo ludens*, Humanitas, 1998.
- [Huxley '28] Aldous Huxley: *Point Counter Point*, Dalkey Archive Press, 1996. First published in 1928 by Chatto & Windus, London. (*Punct contrapunct*, Cartea Românească, 1970.)
- [Idel '04] Moshe Idel: *Perfecțiuni care absorb. Cabala și interpretare*, Polirom, 2004.
- [Jackendoff '87] R. Jackendoff: *Consciousness and the Computational Mind*, MIT Press, 1987.
- [Jung '64] Carl G. Jung: *Man and His Symbols*, Aldus Books Limited, 1964.
- [Jung '73] Carl G. Jung: *Synchronicity. An Acausal Connecting Principle*, Princeton University Press, 1973.
- [Kauffman '95] Stuart Kauffman: *At Home in the Universe. The Search for the Laws of Self-Organization and Complexity*, Oxford Univ. Press, 1995.
- [Liiceanu '94] Gabriel Liiceanu: *Despre limită*, Humanitas, 1994.

- [Liiceanu '98] Gabriel Liiceanu: "Preliminarii la o înțelegere a demnității jocului în lumea culturii", cuvânt înainte la [Huizinga '98].
- [Liiceanu '02] Gabriel Liiceanu: *Ușa interzisă*, Humanitas, 2002.
- [Mainzer '97] Klaus Mainzer: *Thinking in Complexity. The Complex Dynamics of Matter, Mind, and Mankind*, Springer, 1997.
- [Malin '01] Shimon Malin: *Nature Loves to Hide. Quantum Physics and Reality, a Western Perspective*, Oxford University Press, 2001.
- [Malița '98] Mircea Malița: *Zece mii de culturi, o singură civilizație. Eseuri despre geomodernitate*, Ed. Nemira, 1998.
- [Mindell '00] Arnold Mindell: *Quantum Mind. The Edge Between Physics and Psychology*, Lao Tse Press, 2000.
- [Morin '73] Edgar Morin: *Le paradigme perdu: la nature humaine*, Paris 1973.
- [Noica '78] Constantin Noica: *Sentimentul românesc al ființei*, Ed. Eminescu, 1978.
- [Norretranders '98] Tor Norretranders: *The User Illusion - Cutting consciousness down to size*, Viking, 1998 (traducerea originalului danez publicat în 1991).
- [Parberry '94] Ian Parberry: *Circuit Complexity and Neural Networks*, The MIT Press, 1994.
- [Petrescu '99] Radu Petrescu : *Catalogul mișcărilor mele zilnice. Jurnal 1946-1951 / 1954-1956*, Humanitas, 1999.
- [Pleșu '03] Andrei Pleșu: *Despre îngeri*, Humanitas, 2003.
- [Plotin/Cornea '02] Plotin: *Opere I*, traducere Andrei Cornea, Humanitas, 2002.
- [Prigogine '79] Ilya Prigogine, Isabelle Stengers: *Noua alianță. Metamorfoza Științei*, Ed. Politică, 1984. (ed. originală 1979)
- [Rees '00]: *Doar șase numere*, Humanitas, 2000. (traducerea *Just Six Numbers. The Deep Forces that Shape the Universe* , Orion Pub. Group Ltd., 1999.)
- [Reischauer '73] Edwin O. Reischauer: *Toward the 21st Century: Education for a Changing World*, Alfred A. Knopf, New York, 1973.
- [Reynolds '06] John Lawrence Reynolds: *Secret Societies. Inside the World's Most Notorious Organizations*, Arcade Publishing, 2006.
- [Satinover '01] Jeffrey Satinover: *The Quantum Brain*, John Wiley & Sons, 2001.
- [Soros '02] George Soros: *On Globalization*, PublicAffairs, 2002.
- [Steiner '83] George Steiner: *După Babel*, Editura Univers, 1983.

- [Suzuki '64] Daisetz T. Suzuki: *Introduction to Zen Buddhism*, Grove Press, 1964.
- [Ștefan '92] Gheorghe Ștefan: "Blestemul limitei", în *Academica*, nr. 4(16), februarie, 1992.
- [Ștefan '98] Gheorghe Ștefan: "S - Domain / SP - Domain Complexity" in *Noesis*, no. XXIII, 1998, p. 99-110.
- [Ștefan '01] Gheorghe Ștefan: "On Integrative Knowledge", în *Noesis*, XXVI, 2001, p.57-64.
- [Sutherland '89] Stuart Sutherland: *The International Dictionary of Psychology*, 1989.
- [Thurman '97] Robert A. F. Thurman: *Essential Tibetan Buddhism*, Castle Books, 1997.
- [Waldrop '93] Michell Waldrop: *Complexity. The emerging science at the edge of order and chaos*, Simon & Schuster, 1993.
- [van Doren '91] Charles van Doren: *A History of Knowledge. Past, Present , and Future*, Ballantine Books, 1991.
- [Wilber '98] Ken Wilber: *The Marriage of Sense and Soul. Integrating Science and Religion*, Random House, 1998.
- [Yates '64] Frances A. Yates: *Giordano Bruno and the Hermetic tradition*, The University of Chicago Press, 1964.
- [Yates '66] Frances A. Yates: *The Art of Memory*, The University of Chicago Press, 1966.
- [Yates '79] Frances A. Yates: *The Occult Philosophy in the Elisabethan Age*, Routledge & Fegan Paul, 1979.

DVDs

- [Smith '97] Peter R. Smith (regizor): *The Art of Conducting. Legendary Conductors of a Golden Era*, DVD, Teldec Classics International GmbH, 1997.